

73 ET EK II IT Ö

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

- > A magyar 1989 az osztrák sajtóban ----- Jobst Ágnes
- > „Operatív szempontból nem használható” ----- Rapali Vivien
- > Veszprémy László Bernát holokauszt monográfiájáról ----- Ungváry Krisztián

= 2020 = 01
//////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Papp István*

Szerkesztők: *Kis Péter*
Krahulcsán Zsolt
Pócs Nándor

Angol verzió: *Hegedűs Gyula*
Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*
Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*
Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*
Technikai szerkesztő: *Pénzes Dávid*

A borítókép Szigetváry Zsolt (Fortepan 152 160. számú) képének felhasználásával készült.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*
Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: *1067 Budapest, Eötvös utca 7.*
Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 1788–7569

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ABTL **Állambiztonsági**
Szolgálatok
Történeti
Levéltára

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Tanulmányok ===

JOBST ÁGNES

Az 1989-es év magyar eseményeinek sajtóvisszhangja Ausztriában 7

RAPALI VIVIEN

„Operatív szempontból nem használható”. Töréspontok és pártállami
érdekek egy tudós karrierútjában 25

MÁTHÉ ÁRON

A kommunista szervezésű polgárőrségek mint a „demokratikus”
rendőrség előfutárai 43

=== Portrék ===

MIKLÓS DÁNIEL

Megfigyelések egy túrtté vált sportágról. Carlo Passalacqua és a rögbi
meghonosítása Magyarországon a belügyi iratok tükrében 69

ARGEJÓ ÉVA

Egy megcsalt szerelmes kálváriája. Vajda Tibor államvédelmi tiszt
színeváltozásai az emigrációban 83

=== Szemle ===

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Tabudöntő tételek? 97

PAPP ISTVÁN

A Jurtától a Hősök teréig. III

= Tanulmányok =
////////////////////

==== Jobst Ágnes =====

/// Az 1989-es év magyar eseményeinek sajtóvisszhangja Ausztriában¹

A történeti emlékezet a csodák éveként tartja számon a bel- és külpolitika terén korszakváltó 1989-es esztendőt.² A magyar nyitás politikájának fontos lépései közé tartozott a pluralista hatalomgyakorlásra való áttérés, a genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozás, a határra telepített műszaki zár elbontása és a határ megnyitása a keletnémet menekültek előtt. Jelen tanulmány a magyar nyitás külhoni visszhangját a fenti történetekben közvetlenül érintett szomszéd állam, Ausztria példáján vizsgálja. Az anyaggyűjtést két vezető osztrák napilap híradásaira alapoztam. Az 1945-ben alapított *Der Kurier* az 1980-as évtized végén 443 000 példányban jelent meg, ezzel az osztrák sajtó harmadik vezető napilapjának számított. Az 1988 októberében alapított *Der Standard* objektív és lényegre törő híradásai folytán került a mérvadó sajtó élvonalába. Az anyaggyűjtésbe egy nagy példányszámban megjelentetett bulvárlapot is bevontam. A 20. századdal egyidős *Die Neue Kronen Zeitung* című népszerű képes újságot egymilliót meghaladó eladási példányszáma helyezte a véleményformáló lapok sorába. A fentieket az események által közvetlenül érintett tartomány helyi lapjával, a szociáldemokrata beállítottságú *Die Burgenländische Freiheit* című újság feldolgozásával egészítettem ki. Az árnyalt kép kialakítása érdekében az egyes történetek fogadtatását tanulmányomban különválasztva elemzem.

1 == A kutatást a Collegium Hungaricum Bécsi Magyar Történeti Intézetének támogatása tette lehetővé, amelyért ezúton szeretnék köszönetet mondani.

2 == A latin *annus mirabilis* fordulatot az újkori történelemben elsőként John Dryden (1631–1700) angol költő használta az 1666-os év eseményeire, a hollandok fölött aratott győzelemre és a nagy tűzvészt túlélő Londonra emlékezve. Később a jelentőségteljes éveket illették ezzel az elnevezéssel.

= = = A vasfüggöny lebontása

A műszaki zár lebontását Grósz Károly, az MSZMP főtitkára Franz Vranitzky osztrák kancellárnál 1988 novemberében tett látogatása során jelentette be.³ A vasfüggöny lebontásának híre az országhatár mentén élő lakosság körében mindkét oldalon osztatlan örömet okozott. Magyar részről a fegyveres testületek és az adminisztratív előírások nehezítették meg a határsávban az életet, osztrák oldalon a gazdaság stagnálása hozta hátrányos helyzetbe az ott élőket. Burgenland gazdaságpolitikai helyzetét egy 1971-ben készült elemzés a következő megállapítással jellemezte: „Szép álom volna a többi tartomány utolérése, de ez álom is marad. Már csak ilyen a peremvidékek helyzete! Még a gazdag [Német] Szövetségi Köztársaságban sincs ez másként [...] Véleményem szerint ebben a gazdaságpolitikai helyzetben alapvető változás csak akkor képzelhető el, amennyiben megszűnik a vasfüggöny, és Pozsony, illetve Budapest számunkra gazdaságilag ugyanazt jelenti majd, mint Zürich és München a tiroli vagy felső-ausztriai tartományok lakói számára.”⁴ A helyi lap, a *Die Burgenländische Freiheit* szintén úgy fogalmazott: hosszú évtizedeken keresztül csak álmodni mertek arról, ami 1989 nyarán bekövetkezett.⁵

Osztrák részről a kishatárforgalom fellendülését, a gazdasági és kulturális kapcsolatok megélénkülését várták a határforgalom liberalizálásától.⁶ A magyar és osztrák kormányfő határnyitást előkészítő tárgyalásain jelentős szerepet kaptak a gazdasági természetű megfontolások. A magyar vásárlóközönség igényeire és az osztrák kereskedelem érdekeire való tekintettel a Fertőújlak–Pomogy (Pamhagen) közúti és vasúti, a Fertőrákos–Fertőmeggyes (Mörbisch) közúti és vízi, valamint a Körmend–Németújvár (Güssing) közúti átkelő megnyitását szorgalmazták. Felvetődött a Felsőőr (Oberwart) és Rohonc (Rechnitz) közötti vasúti szárnyvonal rohonc–szombat-helyi szakaszának újbóli üzembe helyezése, egyúttal a Bucsú–Schachendorf vasúti átkelőhely megnyitása is, Sopron térségében pedig szabadkereskedelmi zóna kialakítását javasolták. Kiemelkedő jelentőséggel bírt a közösen megrendezni kívánt világkiállítás, amelyet Vranitzky kancellár a kelet-ausztriai térség átfogó fejlesztésével akart összekötni, ezért széles körű propagandakampányt indított a világkiállításban közvetlenül nem érintett osztrák tartományok támogatásának megnyerésére.⁷ Utolsó pontként a műszaki zár megszüntetését követően várható román és keletnémet menekültkérdés került be a tárgyalásokat előkészítő tervezetbe. A tárgyaláson el-

3 = = Karner–Kramer, 2014: 35–36.

4 = = Graf, 1971: 69.

5 = = Seiltanz der Ungarn, 1989. augusztus 30. 1. 11.

6 = = ÁBTL 2.7.3. 6-7/90/89. Osztrák háttéranyag Németh Miklós miniszterelnök és dr. Franz Vranitzky szövetségi kancellár 1989. február 13-án kezdődő tárgyalásaihoz. Budapest, 1989. február 7. ; Sitar, 1989. augusztus. 2. 15.

7 = = Jobst, 2015. 194195.; MNL OL XIX-j-l-r MSZMP Politikai Bizottság 1989. február 7-én hozott határozata.

hangzottakra utalva Hans Sipötz, Burgenland tartomány vezetője úgy fogalmazott: végre esélyt kapnak a történelemtől, hogy kitörjenek elszigeteltségükből.⁸

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. február 28-án megtartott ülésén döntött a műszaki zár megszüntetéséről.⁹ Április 19-én a csehszlovák határszakaszon, Rajka térségében próbabontást végeztek, majd május 2-án a frekvenciát nyugati határátkelő helyeken, Hegyeshalom, Sopron és Kőszeg térségében került sor a tényleges bontás megkezdésére. A médianyilvánosság azonnal reagált a közvetlenül érintett két közép-európai ország, Magyarország és Ausztria viszonyán messze túlmutató eseményre, és lelkesen üdvözölte a vasfüggöny lebontásának hírért.¹⁰

= = = A magyar belpolitikai reformfolyamat

Jóllehet az osztrák politikusok a magyar politikai élet demokratikus átalakulásának támogatását hangsúlyozták, tartottak attól, hogy a folyamat kicsúszik az irányítás alól, ezért bizalmatlanul tekintettek a reformfolyamatra. Mivel Ausztria földrajzi helyzete és katonai semlegessége kedvező feltételeket kínált az eltérő társadalmi berendezkedésű keleti szomszédokkal való együttműködésre, az osztrák állam számára gazdaságilag is előnyösnek bizonyult a Kelet és Nyugat – még elkülönült, ám lényeges biztonsági kérdésekben már feszültséget nem jelentő – viszonya. Ebből adódott, hogy a magyar belpolitikai fordulat megítélése nem volt egyértelműen pozitív. 1989. február 13-án Ruszton és Nagycenken tartott kormányfői találkozót Vranitzky osztrák kancellár és Németh Miklós magyar miniszterelnök. „Vranitzky kancellár hangsúlyozta, hogy az osztrák kormányzat és személy szerint ő is nagy érdeklődéssel és szimpátiával figyelik a magyar reformfolyamatot. Sikeréért persze sokat nem tehetnek, de ami rajtuk áll, megteszik. Elsősorban a kétoldalú kapcsolatok, a gazdasági együttműködés bővítését lehet a magyarországi reformok szolgálatába állítani, de ha egyes konkrét esetekben azt szükségesnek tartjuk, még bizonyos »közvetítői szerepet« is vállalnának harmadik országok vagy országcsoportok felé. Megjegyezte: a reform ütemének meghatározása természetesen a magyar vezetés dolga, de óhatatlanul felvetődik a kérdés, nem haladunk-e túl gyorsan előre. A »reform-eufória« veszélyes lehet, számolni kell a társadalmi feszültségekkel és a változtatások időszükségletével, az előrehaladás optimális mértékét kell megtalálni.”¹¹

A keletnémet hírszerzés információi ezzel egybehangzóan szintén arról számoltak be, hogy befolyásos osztrák körök lassítani igyekeztek a magyar változások tempóját, és a stabilitás kritériumát előtérbe helyezve kiszámítható demokratizálási

8 = = Bis 1991 verschwindet... 1989. február 15. 6.; Szinovatz, 1989. május 19. 2.

9 = = MNL OL M–KS 288. F. 5/1054. ő.e. SR/191. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1989. február 28-án tartott üléséről. 5–6.

10 = = Zum „alten Eisen“... 1989. május 10. 8. Lásd a 4. számú fotó aláírását: Der Abbau der Grenzsperren – für die Weltpresse ein echtes „Zuckerl“.

11 = = MNL OL XIX-j-1-r MSZMP Politikai Bizottság 1989. február 7-én kelt határozata.

folyamatot javasoltak. A koalíciós kormány többségét alkotó osztrák szociáldemokraták (Ausztria Szocialista Pártja, SPÖ) hagyományosan jó viszonyt ápoltak a magyarországi állampárttal. Az SPÖ vezetősége nem értette, hogy mi indította az MSZMP reformszármányát az 1956-os események átértékelésére, a többpártrendszer bevezetésére és az ország semlegességének felvetésére.¹² Friedhelm Frischenlager, az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) parlamenti frakciójának vezetője is a térség stabilitásával kapcsolatos aggodalmának adott hangot: „A hivatalos Ausztriának – benne az FPÖ vezetésének – ugyanis az a határozott véleménye, hogy Európa stabilitása a »status quón«, az egyre alacsonyabb szintre szállított katonai erőegyensúlyon nyugszik. Ha ezt akár Keleten, akár Nyugaton megbontanák, ennek beláthatatlan következményei lennének.”¹³ A nyugati nagyhatalmak szintén attól tartottak, hogy egy radikális magyar belpolitikai fordulat negatív hatással lehet a Szovjetunióban kibontakozó kedvező változásokra, és a peresztrojka zátonyra futását eredményezheti. A *Die Presse* főszerkesztőjének március végi nyilatkozata a következőkben foglalta össze a magyar események nyugat-európai fogadtatását:¹⁴ „Sem Ausztriában, sem Nyugat-Európában nincs olyan felelős politikai tényező, amelyik Magyarország semlegességében vagy az eddigi társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatásában érdekelt lenne.”¹⁵

= = = A keletnémet menekülthullám

A műszaki zár lebontásának várható következményeit mérlegelve egy burgenlandi lap kommentárja már májusban felvetette, hogy az intézkedés feltehetően nagy létszámban fogja a határra vonzani a Romániát és NDK-t végleg elhagyni szándékozó román és keletnémet állampolgárokat.¹⁶ Prognózisa hamarosan beigazolódott. A vasfüggöny lebontása és a menekültügyi eljárás megváltoztatása Európa 1945 utáni történelmének második legnagyobb mértékű „népvándorlását” eredményezte. Az 1951. évi Genfi Menekültügyi Konvencióhoz való csatlakozásról szóló okiratot Magyarország New York-i ENSZ-képviselője a hátrányos nemzetiségi megkülönböztetés miatt Romániából érkezett magyar nemzetiségű menekültek ügyének rendezése érdekében 1989. március 14-én letétbe helyezte.¹⁷ A frissen aláírt menekültügyi egyezmény 31. és 32. cikkelye szöveg ellentétben állt a Német Demokratikus Köztársasággal

12 = = BStU MfS Abt. X. 264. Politische Kreise Österreichs zu den Entwicklungen in der UVR. Berlin, 1989. március 22.

13 = = MNL OL XIX–J–1–j 4-10-001225/3. A bécsi magyar nagykövetség rejtjeltávirata a Külügyminisztériumhoz az Osztrák Szabadságpárt vezetőjével folytatott beszélgetésről. 1989. március 2.

14 = = Az 1946-ban alapított *Die Presse* Ausztria piacvezető sajtóorgánuma, amely száz-
ezres példányszámban jelent meg.

15 = = Vági, 2011: 503.

16 = = „Zum alten Eisen” ..., 1989. május 10. 8.

17 = = ÁBTL 1.11.9. KÜM J-1101/1989. Jelentés a Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozásról. 1989. március 24.

korábban kötött jogsegélyszerződéssel, amely Magyarországot a határsértést elkövetett keletnémet állampolgárok kiadására kötelezte.¹⁸ Jóllehet a csatlakozásról szóló szerződés 90 nap leteltével, 1989. június 12-én lépett volna elvileg hatályba, a jogi és gyakorlati háttér megteremtésének nehézségei folytán csak 1989. augusztus 30-án emelkedett törvényerőre.¹⁹ A köztos idős szakot az egységes gyakorlat hiánya jellemezte. Wéber János, a BM Vizsgálati Osztály vezetője április 6-án kelt feljegyzésében két lehetséges megoldást vázolt: „...több hónapon keresztül a jelenleg még hatályos, törvénybe foglalt rendelkezések, avagy a genfi egyezményhez történt csatlakozásból eredő módon kell a hazánkban menedékjogot kérő személyek ügyét intézni. (Az első változat szerinti eljárás esetében a tömegkommunikáció és a nyugati országok, a második szerinti esetében pedig a szocialista országok »nemetszésével« lehet számolni, amely a végrehajtó szervekre irányul.) Kívánatos lenne az adott »joghézag« helyzetben követendő gyakorlatról egységesen rendelkezni, és erről a szükséges mértékben a nyilvánosságot is tájékoztatni.”²⁰

A műszaki zár lebontása a korábbiaknál nagyobb terhet rótt a határőrizeti szervekre, ami kezdetben az osztrák oldal kedvezőtlen reakcióját váltotta ki.²¹ Az *SPÖ Neue Arbeiter Zeitung* című lapjának riportalánya, egy osztrák csendőrhivatalnok, aki maga is a határon szolgált, július derekán még meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott: „Minden sokkal liberálisabbá vált. Első-sorban attól függ minden, hogy ki van »odaát« szolgálatban. A menekültek rendre arról számolnak be, hogy a magyar határőrök csak tessék-lássék reagálnak a jelenleg még meglévő automatikus riasztóberendezések jelzéseire. A levegőbe lövöldöznek, nyilván a forma kedvéért, de a menekülőket legtöbbször hagyják továbbfutni.”²²

A *Der Standard* egy hónappal később, augusztus közepén megjelent cikkében már tárgyyszerűen tájékoztatta olvasóközönségét az osztrák–magyar határon beállott ellentmondásos helyzetéről.²³ A magyar külügyminisztériumból származó információkra hivatkozva számolt be arról, hogy a magyar politikai vezetés az NDK-val szemben fennálló kötelezettségei ellenében a Genfi Menekültügyi Konvenció előírásainak adott prioritást, vagyis a magyar hatóságok 1989. július 31-től nem adják

18 == A keletnémet menekültekkel kapcsolatos eljárás módját az NDK-val 1957. október 30-án kötött jogsegélyszerződésten alapuló, 1963. június 23-i szerződés határozta meg. Lásd bővebben Jobst, 2010: 63–103.

19 == A csatlakozás 1989. augusztus 30-án, az 1989. évi 15. sz. törvényerejű rendelet kihirdetésével emelkedett törvényerőre.

20 == ÁBTL 1.11.9. 34-229/89. Jelentés a Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás végrehajtására vonatkozó feladatokról. 1989. június 9.

21 == Ausztria nem rendelkezett önálló határőrizeti szervevel. Az osztrák határ ellenőrzésének feladatát az 1989–1990-ben mintegy 4200 főt számláló vámügyi igazgatás és a burgenlandi csendőrség végezte. Lásd Szőke, 1990: 13–18.

22 == Egyre több NDK-állampolgár..., 1989/54. 32.

23 == Vécsi, 1989. augusztus 07. 1.

ki a határsértésen ért keletnémet állampolgárokat az NDK állambiztonsági szerveinek.²⁴ Az útlevelek pecsételésének beszüntetéséről szintén beszámoltak, ami a menekültek szempontjából különösen fontos volt, hiszen korábban ezzel jelezték a keletnémet hatóságoknak a Magyarországon elkövetett illegális határátlépés kísérletét, amely odahaza súlyos retorziókat vont maga után. A *Der Standard* riporterei ezzel kapcsolatos tapasztalataik felől is megkérdezték a riportalanyokat. A menekültek többsége a pecsételés gyakorlatának megszűnéséről számolt be, ami a határátlépés meghiúsulása esetén a hazatérés mellett döntő keletnémet állampolgárokat mentesítette a hátrányos jogi következmények alól.²⁵

A határ nyugati oldalán élő osztrák lakosság minden segítséget megadott a határt sikeresen átlépő keletnémet menekülteknek; fedéllel, élelemmel és ruházattal támogatta őket.²⁶ Az önkéntes alapon szerveződött segítségnyújtást később az osztrák Vöröskereszt irányításával végzett menekültellátás szervezett formája váltotta fel.²⁷ A pozitív fogadtatásban nagy valószínűséggel közrejátszott a közös nyelv használata, ami a keletnémet menekültekkel folytatott kommunikációt megkönnyítette. A menekültügy eszkalálódása kapcsán ugyanakkor több írás megkérdőjelezte az osztrák menekültügyi politika általános irányelveit, melyet az 1980-as évek második felében az országba való beutazás és a politikai menekültjog megadásának megszigorítása jellemezett. Az NDK-t elhagyó menekültek célállomása a Német Szövetségi Köztársaság volt, számukra Ausztria pusztán tranzitállomást jelentett. A kérdés felvetését a Romániából érkező menekültekre érvényes, gyökeresen eltérő eljárás mód indokolta, amely éles kontrasztban állt az osztrák menekültellátás rendszerét nem terhelő keletnémet menekültügy kezelésével. A politikai kontra gazdasági indokok mérlegelése a menekültekről folytatott médiadiskurzusban a menekültkérdés motívációinak differenciált feltáráshoz vezetett.²⁸ A két ország lakosságának életkörülményeit összevetve többen azzal érveltek, hogy az NDK a szocialista tömb leggazdagabb országa, melynek lakosait sem falurombolás, sem éhezés nem fenyegeti, életük sem forog veszélyben.²⁹ A deutschkreuzi önkéntes segélycsapat vezetője például a helyi lapnak adott interjújában ezért megkérdőjelezte az NDK-ból érkezők pozitív diszkriminációját.³⁰ Más megközelítésben viszont a szocialista tömb más országaihoz mérten magasnak mondható keletnémet életszínvonal a gazdasági okból történt kivándorlás ellenérvként jelent meg. A határt sikeresen átlépő riportalanyok maguk úgy nyilatkoztak, hogy míg korábban a jobb megélhetés, a rokoni kapcsolatok fel-

24 = = Ländermachtartiger Andrang von Flüchtlingen..., 1989. augusztus 31. 2.

25 = = „Die DDR und Rumänien fordern...”, 1989. augusztus 3.

26 = = Die Welt schaut auf uns..., 1989. augusztus 23. 1–3.

27 = = Mayer, 1989. augusztus 19. 19.; Mayer–Sitar, 1989. augusztus 22. 15.; Grenze, 1989. augusztus 30. 15.

28 = = Rauter gegen Einbürgerung..., 1989. szeptember 3. 14.

29 = = Szinovatz, 1989. szeptember 13. 2.

30 = = Der „doppelte” Deutschkreuzler..., 1989. augusztus 30. 3.

élesztése és a kalandvágy motiválta elhatározásukat, 1989 nyarán döntésükben a fő hangsúlyt az NDK politikai berendezkedésének és az utazási korlátozásoknak az ellenzése kapta.³¹

= = = A bulvársajtó interpretációja

A határnyitás elhúzódnása folytán létrejött felemás helyzet kelendő témát kínált a bulvársajtó számára. Miként a *Die Burgenländische Freiheit* felfigyelt rá, a szenzációhajhászás először a nyugatnémet bulvársajtóban, a *Bild* és a *Krone* című újságokban vette át az objektív tájékoztatás helyét. A cikkek *Elszabadult a pokol*, *Fekete nap a határon*, *A katonák lőttek, ütlegeltek, vérző gyermekek*, *Zöld pokol* hatásvadász címekkel jelentek meg.³² Frissen kiadott lóparanccsal, hajtóvadászattal, fejpénz szedésével és a menekülők kirablásáról szóló rémtörténetekkel borzolták az olvasóközönség kedélyét.³³ Somogyi Ferenc külügyi államtitkár Alexander Arnot nyugatnémet nagykövettel augusztus 7-én tartott találkozásán nyomatékosan felhívta tárgyalópartnere figyelmét a káros jelenségre: „...nehézséget okoznak a különböző pontatlan kijelentések, vagy egyoldalú, tendenciózus újsághírek és kommentárok.”³⁴ Horn Gyula külügyminiszter pedig az NSZK Szövetségi Parlamentjében a CDU/CSU frakció elnökhelyettesével folytatott megbeszélésen tért ki a nyugatnémet tömegtájékoztatásban tapasztalt kedvezőtlen jelenségre: „A Külügyminisztériumban folytatott megbeszélés fő témája a hazánkban tartózkodó s az NSZK-ba kijutni szándékozó NDK állampolgárok ügye volt. Horn elvtárs hangsúlyozta készségünket az együttműködésre, a menekültek helyzetének megoldására. Világossá tette ugyanakkor azt is, hogy ilyen méretű gondokkal eddig még nem kellett szembenéznünk. Szólt arról, hogy a menekültügy további feszültséget okoz az NDK-hoz fűződő viszonyunkban. Hovatovább tarthatatlanná válik a helyzet az osztrák–magyar határon. Felvetette, hogy a nyugatnémet tömegtájékoztatásban nem tapasztalható józan visszafogottság, s ez nehezíti gondjainkat: a sajtónyilvánosság nem segíti a diplomáciai megoldások kimunkálását.”³⁵

A szenzációhajhászás – noha kisebb mértékben – az osztrák bulvársajtóban is megjelent. A *Die Neue Kronen Zeitung* a határátlépések során bekövetkezett balesetekkel, például egy terhes asszony vetéléséről, illetve egy szívrohamot szenvedett betegről közölt híradással próbálta növelni eladási példányszámát. Riporterei az

31 = = Mayer, K. 1989.08.18. 19.; M.M. Manometer 99, 1989. augusztus 16. 1.

32 = = Seiltanz der Ungarn, 1989. augusztus 30. 1, 11.

33 = = Néhány anyagi jellegű visszaélés valóban előfordult, ám ezeket az eseteket azonnali fegyelmi eljárás követte, amelyek az elkövetők határőrségtől való eltávolításával végződtek. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1989. III. Főcsoportfőnökség Összefoglaló 1989. 174/12. szeptember 6.; 182/13. szeptember 18.

34 = = Schmidt-Schweizer–Dömötörfi, 2009: 306.

35 = = MNL OL 288. f. 11. cs. 4506. MSZMP Központi Bizottságának irodája. Tájékoztató a párt- és társadalmi élet főbb eseményeiről. Inf/1480/1989. 8.

állítólagos veszélynek fittyet hányva siettek a helyszínre, hogy első kézből számolhassanak be a zöld határon átvezető „túlélőtúráról”. Tudósításukat fáradt gyermekek, elhagyott játékok fényképeivel színesítették.³⁶ Az otthon maradt szeretteiket féltő keletnémet menekültek ugyanakkor nyomatékosan kérték a fényképes tudósítások beszüntetését.³⁷ A határ menti helyszínről élőben közvetítő újságírók és televíziós stábok jelenlétének másik káros következménye az volt, hogy nemritkán elriasztotta a sötétség leple alatt érkezőket, akik a reflektorok láttán megijedtek és visszafordultak.³⁸ A mérvadó osztrák lapok ezért külön felhívták a figyelmet a katasztrófaturizmus mellőzésének fontosságára.³⁹

= = = A mérvadó média visszhangja

Az osztrák média túlnyomó része tárgyilagosan mutatta be a határnyitás folyamatát övező nehézségeket. Ez a megállapítás különösen érvényes a helyi sajtóra, amely a Magyarországra és a magyar határőrségre nehezedő nyomás miatt különösen károsnak ítélte a negatív hangulatkeltést.⁴⁰ A *Die Burgenländische Freiheit* című hetilap tudósítója egyértelműen elítélte a visszasságokat kipécéző hatásvadász beszámolókat: „Egészeiben véve szomorú, ami a magyar–burgenlandi határon átkelő NDK-s menekültek ezreivel kapcsolatban a nyugatnémet médiában lejátszódik. A horrorcímekek állítólagos »hajtóvadászatról« tudósítanak, holott a magyar határőrizeti szervek hihetetlenül nehéz és humánus »kötéltáncot« járnak. Ez a kívülről jövő nyomás komoly feszültséghez vezethet, amelyből eddig – az ezzel ellentétes tudósítások dacára – semmi nem érzékelhető.”⁴¹ A találó kötéltánc-metaphora a kiélezett helyzet visszatérő jellemzője vált: „Aki valamennyire is utánajárt, hajszálpontosan tudja, hogy az elmúlt hetek során a magyarok milyen kötéltáncot jártak a kötelességteljesítés, az elnézés és a diszkrét segítségnyújtás között. Ha ezek [ti. a szenzációhajász tudósítások] az átkelőhelyek tényleges lezárásához vezetnének, a lelkiismeretes hangadóknak akkor is a nyilvánosság felől a magyar hivatalos szervekre nehezedő hallatlan nyomásról és a naponta változó körülményekről kellene írniuk.”⁴² A határon szolgálatot teljesítő önkéntesek önnön tapasztalataik alapján cáfolták, hogy „el-szabadult volna a pokol”, a békés állapotról szóló leírások hitelét fényképfelvételekkel támasztották alá. A *Der Kurier* által közölt interjúk a magyarok önzetlen támogatásáról, a menekülteket viteldíj nélkül a határig elszállító taxisofőrökről számoltak

36 = = Strom der DDR-Flüchtlinge..., 1989. augusztus 24. 8–9.; Pándi, 1989. szeptember 09.

37 = = Freilassing..., 1989. szeptember 12. 2.

38 = = „Gemma schaun”, 1989. augusztus 23. 4.

39 = = Flüchtlinge schauen, 1989. augusztus 21. 16.

40 = = Mayer, T., 1989. augusztus 24. 5.; Szinovatz, 1989. augusztus 30. 11.

41 = = Seiltanz der Ungarn, 1989. augusztus 30. 1. 11.

42 = = Szinovatz, 1989. augusztus 30. 11.

be, és a magyar határőröket hasonlóan kedvező kontextusban mutatták be.⁴³ A *Der Standard* egyik riportja például a magyar határőrök szó szerinti értelemben vett elnéző magatartásáról tudósított: „Két őrtorony között, középen próbáltam átkelőhelyet találni. Előbb egy áthatolhatatlan bozót állta utamat. Megijedtem, hogy közben a határőrök nyilván felfigyeltek rám. Egy ismerősöm jutott eszembe, aki májusban a szögesdrót alatt csúszott át. Mivel hozzáért a dróthoz, kigyulladt a reflektor, és az őrcsőrök lövöldözni kezdtek. Feltehetően szándékosan mellé céloztak. Ugyanis ha valóban el akarták volna kapni, könnyen megtehetnék volna. Éppen felém néztek az őrcsőrök, de nem történt semmi. Hirtelen felfedeztem egy lyukat, amelyet valaki a határt övező bokrok közé vágott. Benne egy hosszú darab szögesdrót feküdt feltekerve. Átbújtam mellette, átrohantam a szabad területen, majd egy kisebb erdős részen – és sikerült.”⁴⁴

A zöld határon kialakult labilis helyzet kapcsán a *Der Kurier* Németh Miklós magyar államfő Kohl kancellárnak mondott kijelentését idézte, amely szerint egyetlen ország, így Magyarország sem vállalhatja fel a Nyugat felé vezető zebra szerepét. A cikkhez tartozó fotó a szemöldökét gondterhelten dörzsölő Horn Gyula külügyminisztert ábrázolta.⁴⁵ A Sopronpuszta térségében augusztus 19-én megrendezett Páneurópai Piknik során több száz keletnémet állampolgár rohamozta meg az ideiglenesen megnyitott osztrák–magyar határt.⁴⁶ Míg a magyar állampárt orgánuma, a *Népszabadság* csoportosan elkövetett határsértést említett, melynek a magyar határőrök csak fegyverhasználat és vérontás árán tudták volna elejét venni,⁴⁷ az osztrák média a magyar határőrök higgadt és nagyvonalú viselkedését dicsérte.⁴⁸

= = = A határnyitás

A határnyitás pillanatában mintegy 60 000 keletnémet állampolgár tartózkodott Magyarországon.⁴⁹ A határnyitás kihirdetését követően, 1989. szeptember 11-én éjféltől ők vízum nélkül, kelet- illetve nyugatnémet személyazonosító igazolvánnyal és útlevelemmel, azok hiányában a Vöröskereszt által kiállított okmánnyal hagyhatták el a Magyar Népköztársaság területét. Éjféltre a határátkelőhelyeken hosszú kocsisorok torlódtak fel, és gyalogosok ezrei sorakoztak. Az Ausztria felé vezető közúti határátkelőhelyeken az elkövetkező harminc óra leforgása alatt 1 835 keletnémet gépjármű és 9 092 fő hagyta el az országot. A határnyitásról szóló beszámoló a *Der Standard*

43 = = Mayer–Sitar, 1989. augusztus 22. 15.

44 = = Auf dem Trampelfad nach Wien, 1989. augusztus 5–6. 3.

45 = = Nun setzt auch Moskau die Ungarn unter Druck, 1989. augusztus 28. 1. 3.

46 = = Az osztrák hírügynökség 661, az NSZK bécsi nagykövetségén éjjel fél 1-ig kitöltött beutazási kérelemről számolt be. Lásd Spektakuläre Massenflucht..., 1989. augusztus 20. 1, 15.; Die Welt schaut auf uns..., 1989. augusztus 23. 1–3.

47 = = Intenzív, de egyelőre eredménytelen próbálkozások... 1989. augusztus 21. 3.

48 = = Mayer, K. 1989. augusztus 21. 13.

49 = = BStU MfS HA II. 38059. 175/89. sz. távirat.

tematikus oldalán „Köszönet a magyar kormány bátorságáért” és „Vörös rózsák Horn Gyulának” címmel jelentek meg.⁵⁰ A *Der Kurier* „Le a kalappal a szomszédok előtt” címmel riportokkal és képekkel illusztrált összeállítást közölt,⁵¹ kiemelve az események kulcsszereplőinek, a magyar hatóságoknak a humánus magatartását.⁵²

A keletnémet menekültek kiengedéséről hozott döntést az osztrák sajtó a magyar politikai vezetés reformtörekvések melletti szilárd elköteleződésének jeleként értelmezte:⁵³ „...a szomszédos állam már bebizonyította, hogy komolyan veszi a lakóhely szabad megválasztásának és a szabadságnak a fogalmát.”⁵⁴ A sikeres végkifejlet fényében az 1989-es év nyarán történtek visszhangja az osztrák sajtóban alapvetően pozitívnak nevezhető, ami a régióbeli rendszerváltás éllovasának számító Magyarország politikai tőkét erősítette.

Magyarország nyugati határának megnyitásával nemcsak a negyvenéves fennállásának megünneplésére készülő keletnémet állam rendült meg.⁵⁵ A keleti blokk felbomlásának kevéssé vizsgált kísérőjelensége volt, hogy a korszakváltó krízis a nyugati demokráciák társutas politikai erőit szintén a kommunista alternatíva újragondolására készítette. A *Der Standard* újságírója a szocializmus „történeti zsákutcájáról” írt: „A magyar kommunista párt reformszárnyának megállapítása szerint a szocializmus zsákutcának bizonyult. Aki egy zsákutcából nem ráklépésben akar kihátrálni, meg kell fordulnia – ha van elég hely hozzá.”⁵⁶ Az Osztrák Kommunista Párt (KPÖ) burgenlandi szervezetének fóruma, őszi konferenciájukról beszámolva, „Sozialismus adieu?” címmel tudósított a menekültügy okozta válságról:⁵⁷ „A szocialista országok iránt tanúsított feltétel nélküli szolidaritás az Osztrák Kommunista Párton is nyomot hagyott. A megnyilvánulások folytán ez közismert. A létező szocializmus rendellenes jelenségeinek objektív okai vannak, ám a szocializmusnak mint ideológiának a hajótöréséről mégsem szólhatunk. Sokkal inkább arról van szó, hogy ezekből a hibákból tanulni kell, és a megújulás útját kell keresni.”⁵⁸

50 = = Dank für Mut der ungarischen Regierung, 1989. szeptember 12. 3.; Rote Rosen für Gyula Horn..., 1989. szeptember 12. 3.

51 = = Hut ab vor unseren Nachbarn, 1989. augusztus 21. 2–3.

52 = = Fürböck, 1989. szeptember 2. 15.

53 = = Szinovatz, 1989. augusztus 23. 2.; Ungarn, 1989. szeptember 12. 2.; Berényi, 1989. szeptember 12. 5.

54 = = Szinovatz, 1989. szeptember 13. 2.

55 = = A szovjet megszállási zónában 1949. október 7-én alakították meg a Német Demokratikus Köztársaságot.

56 = = Kirchengast, 1989. szeptember 5. 20.

57 = = A párttagok létszámának drasztikus csökkenése 1990-ben már a KPÖ létét veszélyeztette. Lásd https://de.wiki/Kommunistische_Partei_Österreichs. Letöltve: 2019.06.05.

58 = = Ausserordentliche Landeskonferenz..., 1989/19. 5.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ)

2.7.3. Szakelosztó anyagok

6–7/90/89. Osztrák háttéranyag Németh Miklós miniszterelnök és dr. Franz Vranitzky szövetségi kancellár 1989. február 13-án kezdődő tárgyalásaihoz. Budapest, 1989. február 7.

1.11.9. BM III/1. Vizsgálati Osztály iratai

Die Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU)

MfS HA II. Hírszerzés iratai

38059. 175/89. sz. távirat

MfS Abt. X. Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya iratai

264. Politische Kreise Österreichs zu den Entwicklungen in der UVR. Berlin, 1989. március 22.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

XIX-J-1 Külügyminisztérium iratanyaga

r Titkárság

j Tük Iratok

288. f. MSZMP Központi Szervei

5. cs. Politikai Bizottság

11. cs. MSZMP Központi Bizottságának irodája. Tájékoztató a párt- és társadalmi élet főbb eseményeiről. Inf/1480/1989.

=== Hivatkozott irodalom ===

Graf, 1971

Graf, Robert: 50 Jahre Fortschritt – 50 Jahre Nachteil. In *50 Jahre Wirtschaft in Burgenland*. Eisenstadt, Verein 50 Jahre Wirtschaft in Burgenland.

Jobst, 2010

Jobst Ágnes: A magyar állambiztonsági szervek és a Stasi együttműködése. In *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerk. Okvách Imre. Budapest, L'Harmattan. 63–103.

Jobst, 2015

Jobst Ágnes: *A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Karner–Kramer, 2014

Karner, Stefan – Kramer, Martin (Hrsg.): *Der Kreml und die „Wende“ 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Dokumente*. Innsbruck, Studien Verlag.

Schmidt-Schweizer–Dömötörfi, 2009

Schmidt-Schweizer, Andreas – Dömötörfi Tibor: „»Kijelentette: nem érdekük, hogy az NDK-ból tömegesen meneküljenek az NSZK-ba.« Két dokumentum a Magyarországra menekült keletnémet állampolgárok és a nyugatnémet–magyar kapcsolatok történetéhez 1989. augusztus elején.” *Történelmi Szemle*, 2. sz. 295–310.

Szőke, 1990

Szőke István: *Összefoglaló néhány európai ország határőrizetéről*. Budapest, BM Határőrség Nevelési és Szociálpolitikai Csoportfőnökség.

Vági, 2011

Vági Attila: Magyarország és Ausztria az annus mirabilis évében (1989). In *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”*. Szerk. Németh István, Fiziker Róbert. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

==== Sajtó ====

Auf dem Trampelfad nach Wien. Ungarische Wachposten beobachteten die Flucht eines DDR-Bürgers und griffen nicht ein. *Der Standard*, 1989. augusztus 5–6. 3.

Ausserordentliche Landeskonferenz der KPÖ Burgenland. Neues Denken – neues Handeln. *Die Neue Burgenland Zeitung*, 1989. 19. 5.

Berenyi, G.: Mit der Ausreiseerlaubnis für die DDR-Bürger beweist Ungarn erneut seinen Reformwillen. Vize-Aussenminister Istvan Öszí dazu im Kurier-Exklusivinterview. *Der Kurier*, 1989. szeptember 12. 5.

Bis 1991 verschwindet der „Eiserne Vorhang“. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. február 15. 6.

Dank für Mut der ungarischen Regierung. *Der Standard*, 1989. szeptember 12. 3.

DDR-Fluchtwelle hält weiter an. Rechtslück: in Ungarn: Genfer Konvention noch nicht in Kraft. *Der Standard*, 1989. augusztus 16. 1.

„Die DDR und Rumänien fordern sogar Ungarns Ausschuss aus dem Bündnis“. *Der Standard*, 1989. augusztus 8. 3.

Der „doppelte“ Deutschkreuzler: Paul Fennes. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 30. 3.

Egyre több NDK-állampolgár menekül a magyar-osztrák határon át az NSZK-ba. *Neue Arbeiter Zeitung*, 1989. július 11., idézi: Cikkek a nemzetközi sajtóból, 1989. 54. sz. 32.

Flüchtlinge schauen: Spannender als Fernsehen. Grenztouristen wollen live dabei sein, wenn Ostdeutschen die Flucht gelingt. *Der Kurier*, 1989. augusztus 21. 16.

Freilassing: Unternehmer heuern Flüchtlinge an. *Der Standard*, 1989. szeptember 12. 2.

Fürböck, Georg: „Österreichbild“ wieder ohne Flecken. *Der Kurier*, 1989. szeptember 2. 15.

„Gemma schau“ – aber die meisten helfen... *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 4.

Grenze: Jetzt zittern sie auch vor Kälte. Caritas bittet um Kleider und Schuhe für Flüchtlinge. *Der Kurier*, 1989. augustus 30. 15.

Höllenzug in die Freiheit. Krone-Reporter Gernot Heigl und Claus Pándi gingen den Weg der DDR-Flüchtlinge durch Schüsse und Stacheldraht nach Österreich. *Neue Kronen Zeitung*, 1989. augustus 24. 6–7.

Hut ab vor unseren Nachbarn! *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. september 13. 2–3.

Intenzív, de egyelőre eredménytelen próbálkozások a menekültügy megoldására. *Népszabadság*, 1989. augustus 21. 3.

Kirchengast, Josef: Die Sackgasse. *Der Standard*, 1989. september 5. 20.

Ländermachtartiger Andrang von Flüchtlingen an unserer Grenze mit Ungarn befürchtet. *Der Standard*, 1989. augustus 31. 2.

M. M. Manometer 99. *Der Kurier*, 1989. augustus 16. 3.

Mayer, K. – Sitar, P.: Tod nach den ersten Schritten in Freiheit. Auch österreichische Hilfsorganisationen betreuen die DDR-Flüchtlinge. *Der Kurier*, 1989. augustus 22. 15.

Melyik a jó változat? Mayer, Kurt: 24 Stunden im Schilfgürtel. Drei DDR-Bürger schildern dem Kurier minutiös ihre Flucht nach Mörbisch: „Sollen wir lachen oder weinen?“ *Der Kurier*, 1989. augustus 19. 19.

Mayer, Kurt: Nach Massenflucht fuhr Sonderzug in die BRD. Grenzsoldaten sahen bloss einige Pässe an. Bis Montag 1000 DDR-Flüchtlinge. *Der Kurier*, 1989. augustus 21. 13.

Mayer, Kurt: „Unsere Geduld ist zu Ende“. 1989 verlassen voraussichtlich 100.000 DDR-Bürger, meist junge Arbeitskräfte, ihr Heimatland – warum? *Der Kurier*, 1989. augustus 18. 19.

Mayer, Thomas: Schaulustige verunsichern flüchtende DDR-Bürger. *Der Standard*, 1989. augustus 24. 5.

- Nun setzt auch Moskau die Ungarn unter Druck. Fluchtkrise spitzt sich:
Noch 20.000 DDR-Bürger wollen nach Österreich flüchten.
Der Kurier, 1989. augustus 28. 1, 3.
- Nussbaumer, Heinz: Völkerwanderung. *Der Kurier*, 1989. september 9. 3.
- Pándi, Claus: Soldaten an der ungarischen Grenze rauben DDR-Flüchtlingen die Uhren. *Neue Kronen Zeitung*, 1989. september 9.
- Rauter gegen Einbürgerung. FP-Meinung zu DDR-Flüchtlingen.
Der Kurier, 1989. september 3. 14.
- Rote Rosen für Gyula Horn. *Der Standard*, 1989. september 12. 3.
- Seiltanz der Ungarn. Horrormeldungen erschweren Lage an der Grenze.
Die Burgenländische Freiheit, 1989. augustus 30. 1, 11.
- Sitar, P.: Die tote Grenze wird zu neuem Leben erweckt.
Eiserner Vorhang weg, Sperrzonen aufgelassen, neue Übergänge geplant.
Der Kurier, 1989. augustus 02. 15.
- Spektakuläre Massenflucht von DDR-Bürgern nach Österreich! Ostdeutsche nützen Veranstaltung und drückten Grenztor auf. *Der Kurier*, 1989. augustus 20. 1, 15.
- Strom der DDR-Flüchtlinge von Ungarn nach Österreich reißt nicht ab – schon wieder Schüsse im Niemandsland.
Neue Krone Zeitung, 1989. augustus 24. 8–9.
- Szinovatz, Robert: Meine Sicht. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. május 19. 2.
- Szinovatz, Robert: Meine Sicht. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augustus 30. 11.
- Szinovatz, Robert: Meine Sicht: Lebende Grenze.
Die Burgenländische Freiheit, 1989. september 13. 2.
- Szinovatz, Robert: Trotzdem Mass halten.
Die Burgenländische Freiheit, 1989. augustus 23. 2.
- Ungarn: Menschenrechte wichtiger als DDR-Pakt!
Der Kurier, 1989. september 12. 2.

Vécsi, Paul: Ungarn baut seine Lager für Asylsuchenden aus.
Der Standard, 1989. augusztus 07. 2.

Die Völkerwanderung begann – Freude überall!
Der Kurier, 1989. szeptember 12. 2–3.

Die Welt schaut auf uns. Fast wie '56.
Die Burgenländische Freiheit, 1989. augusztus 23. 1–3.

Zum „alten Eisen“ ... *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. május 10. 8.

Kulcsszavak

=====

1989, Ausztria, külpolitika

/ The Response to the Border Opening in the Austrian Press Media Analysis /

Federal Chancellor Helmut Kohl said: with its brave steps the Hungarian government hit the first stone out of the Berlin Wall. The fall of the Iron Curtain was hotly discussed throughout the world. This remarkable event had a direct impact on another small state of the Central European region: Austria. For this reason, it is important to see how the idea of the border opening was esteemed on the other side of the Hungarian border. In order to know more about the reaction of the West, my study investigates the Austrian reception based on the printed press. The research was prepared with the support of the Collegium Hungaricum Scholarship.

The aim of my media analysis is to clarify what points of views surrounded the opening of the border from the Austrian side, with a special view of the economy and foreign affairs. During my research I examined two central daily newspapers, *Der Standard* and *Der Kurier*, and a local weekly entitled *Burgenländische Freiheit*. There are many comments and interviews in these articles, which make us acquainted with the opinions of the contemporaries: what the local people expected from the border opening in the eastern parts of Austria, namely in Burgenland; what factors determined the Austrian refugee policy; what the average people thought about the escape of the East German citizens, and how they judged the behaviour of the Hungarian border guards.

=== *Rapali Vivien* =====

/// „Operatív szempontból nem használható”

Töréspontok és pártállami érdekek
egy tudós karrierútjában*.

1963-ban az Egyesült Nemzetek Szervezetének Titkársága név szerint kérte a magyar kormánytól Bogárdi János, nemzetközileg is ismert magyar vízügyi szakember alkalmazását a New York-i székhelyű apparátusba. Bár eleinte a Külügyminisztérium támogatta Bogárdi kiküldését – akár az állambiztonsággal való együttműködés nélkül is –, de a Belügyminisztérium III/I Csoportfőnökség 1-A alosztályának mélyreható vizsgálata során felmérték megbízhatóságát, (fel)használhatóságát, majd ezek hiányában határozottan a kiutazása ellen foglaltak állást. Annál is inkább, mert 1957-ben kivándorló útlevelet igényelt az Egyesült Államokba, amelyet megtagadtak tőle. Az akkor már akadémikus Bogárdi így néhány hét alatt elesett az általa nemzetközi karrierje csúcspontjaként számon tartott lehetőségtől. A levéltári forrásokból egyértelműen kiderül, hogy kiküldetésének megakadályozásában jelentős szerepe volt kiterjedt és aktív amerikai kapcsolatainak, mindenkor passzív politikai magatartásának és a negyvenes évek vége óta érzékelhető megtört státuszának. Jelen esettanulmány elsősorban a karrierútjában bekövetkezett töréspontokat, a negatív hatásokat és a beszerzésére irányuló törekvéseket vizsgálja. A tanulmány primer forrásokra támaszkodik, egyrészt a Bogárdi család által készített interjúkötetre,¹ amelyben maga Bogárdi János és felesége, Perl Magdolna meséli el család- és élet-történetét, valamint a jelen tanulmány szerzője által készített interjúkra,² másrészt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának, a Budapesti Műszaki és Gaz-

* Ezúton is szeretném kifejezni köszönetem és hálám a Bogárdi családnak, akiknek a segítségével jelen tanulmány nem születhetett volna meg.

1 == Az interjúkötetet Bogárdi János és Perl Magdolna unokája, Tamás Dorka szerkesztette a nagyszüleivel felvett beszélgetések alapján. Tamás, 2011.

2 == A tanulmány szerzője által Bogárdi János gyermekeivel készített interjúk: Dr. Bogárdi Jánossal 2019 júniusában, Tamás Magdolnával és Dr. Bogárdi Máriával 2019 augusztusában.

daságtudományi Egyetem Levéltárának és az Iowa State University Archives iratanyagaira épül. A mindezeket kiegészítő és ellenőrző sajtóanyagok képeznek további forráscsoportot.

BOGÁRDI JÁNOS (1909–1998) Széchenyi-díjas magyar vízépítő mérnök, hidrológus, a műszaki tudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja a negyvenes évektől világszerte elismert szaktekintélynek számított a hidrológiai kutatások területén. Életútja egyedi, mégsem példa nélküli. A huszadik századi hazai műszaki értelmiség jellegzetes karrierútjának egyike az övé.³ 1909. június 11-én a Torontál megyei Tordán született, Bogner⁴ János jogot végzett községi jegyző és Schiller Etel legkisebb gyermekeként. Az édesapját még gyermekkorában elveszítő, az első világháborút és az azt követő bántó évek minden nyomorát megélt kisfiú diákkorát Becskerekben⁵ töltötte, majd egy gondoskodó rokon anyagi pártfogásával 1927-ben átjött Magyarországra, és a Műegyetemen kezdte meg felsőfokú tanulmányait.⁶ Ugyanennek a rokonnak és az édesapja után járó köztisztviselői ösztöndíjnak köszönhetően hallgatói évei alatt járt Párizsban és Angliában is, utóbbi tanulmányútja során sajátította el a későbbi élete során oly hasznosnak bizonyuló angol nyelvet.⁷

1931-ben szerzett mérnöki oklevelet, és szigorló mérnökként, a Rábán épülő duzzasztómű munkálatainál, majd 1932-től, mint vállalati mérnök, a Hanság-csatorna kotrasi munkálatainál dolgozott. Tudományos pályára 1935-ben lépett, amikor a Folyammérnöki Hivatal napi díjas mérnöke lett és a folyóvizek hordalékmozgását kezdte el vizsgálni. Az egész életében meghatározó tényezőnek számító amerikai kapcsolatrendszerét 1937/1938-ban alakította ki, amikor elnyerte a Smith Jeremiás Ösztöndíjalapítvány egyéves kutatói ösztöndíját, amelynek köszönhetően a vízépítési szakterületen már a harmincas években is vezető intézetnek számító Iowai

3 = = A szintén Smith Jeremiás-ösztöndíjas Feimer László hadmérnök karrierútja hasonló tendenciát mutat. Lásd: Rapali, 2018: 245–254.

4 = = Bogárdi János és Bogárdi Antal Bognerről Bogárdira magyarosította nevét.

5 = = Ma Nagybecskerek (Zrenjanin). Az első világháború után a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia, ma Szerbia) része.

6 = = Bogárdi János saját bevallása szerint eredetileg gépészmérnök szeretett volna lenni. Azonban „Tóni bácsi”, Bogárdi Antal, János Pesten élő bátyja, akire az ifjú mérnökhallgatót bízták, kérdés és beleegyezés nélkül, a Gépészmérnöki Kar telítettsége miatt az általános mérnöki szakra íratta be testvérét. „Tóni bevitt a Műegyetemre, odaállított a kvestúra elé, otthagytam és attól kezdve bizony én csak úgy bámultam a nagy Budapestet, Becskerek után nagyon, de nagyon nehezen, de azért lassan-lassan beilleszkedtem.” Tamás, 2011: 19.

7 = = A két világháború közötti időszakban a német nyelv dominanciája a mérnökhallgatók körében is jellemző volt, így amennyiben a hallgatók beszéltek idegen nyelveket, az sokkal inkább a földrajzilag és kulturálisan is közelebb fekvő német volt. Bogárdi János az anyanyelvén kívül három nyelven beszélt még: angolul, németül és szerbhorvátul. BMEL 4 c. 52. cs. 931. sz./1941.

Egyetemen⁸ végzett kutatásokat. A külföldi ösztöndíjas időszaka alatt kollégájával közösen „Folyóvíz által szállított kavicsok”⁹ címmel értekezést írt, és megszerezte Master of Science fokozatot. Ebben az egy évben ismerkedett meg többek között Emory W. Lane¹⁰ és Frederick T. Mavis¹¹ professzorokkal.

Hazatérése után folytatta munkáját az állami vízügyi szolgálatnál, a kárpátaljai területek visszacsatolásakor még Ungvárra is kirendelték egy rövid időre, végül 1941-ben Budapestre helyezték, előbb a Pesti Folyammérnöki Hivatalhoz, a Budapest alatti Duna-szakasz szabályozási tervének elkészítésére, majd a Vízjelző Szolgálat vezetőjének. Ugyanebben az évben megnősült.¹² 1943-ban megvédte doktori értekezését, és ezzel a Műegyetem 49. műszaki doktora lett.¹³ 1947-ben a „Vízfolyások hordalékmozgása” tárgy köréből a Műegyetemen magántanárrá képesítették, amelynek keretében újabb tudományos dolgozatot nyújtott be és egy próba előadást tartott. Az 1946/47-es tanévtől a Műegyetem 1. számú Vízépítéstani Tanszékén meghívott előadóként, 1947–1949 között pedig egyetemi magántanárként oktatott.¹⁴ A műegyetemi magántanári képesítésének köszönhetően az ötvenes évek elején automatikusan megkapta a tudományok doktora fokozatot. Munkássága alapján a Tudományos Minősítő Bizottság 1952-ben ítélte meg neki a műszaki tudományok doktora fokozatot. Mindezek ellenére állandó egyetemi státuszt, egyetemi tanári kinevezést csak a hatvanas évek elején,¹⁵ egyfajta kárpótlásul kapott.

Szépen ívelő tudományos karrierjének felsorolását felszínesen tanulmányozva úgy tűnik, hogy az új rendszerben nemhogy retorzió nem érte, de még előre is haladt. Valójában azonban mellőzött szereplője volt a hazai műszaki tudományos közéletnek. Teljesen azonban mégsem lehetett figyelmen kívül hagyni, nemzetközi ismertsége, nélkülözhetetlen szakértelme és „vizes” tapasztalata miatt egyfajta meg-

8 == Az 1920-as években az Iowai Egyetemen létrehozott Iowa Institute of Hydraulic Research (IIHR) az amerikai vízépítési kutatások felleadvára volt.

9 == ISUA T1938 B67.

10 == Emory Wilson Lane (1891–1963), nemzetközileg ismert vízépítő mérnök, a United States Bureau of Reclamation (USBR) kötelékében részt vett többek között a Grand Coulee gát tervezésében. 1935-től az Iowai Egyetem professzora. Hager, 2015: 2263.

11 == Frederick Theodore Mavis (1901–1983), vízépítő mérnök, 1926–1939 között az Iowai Egyetem oktatója, számos szakcikk és szakkönyv szerzője. Hager, 2015: 2319.

12 == 1941 augusztusában házasodtak össze Perl Magdolnával. A boldog és hosszú házasságból 3 gyermek született: Magdolna, János és Mária.

13 == Évkönyv, 1942–1943. 326. Nota bene a műszaki értelmiség esetében a doktori fokozatot szerettek aránya a korszakban általánosan jóval alacsonyabb, mint a más tudományterületen működő kutatóké.

14 == Magántanári kinevezéséről lásd a m. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Tanácsának 1947. július 3-án tartott üléséről készült jegyzőkönyvet. BMEL 4 b. 7. köt. 21.

15 == Hidraulikát és hidromechanikát tanított.

túrt kategóriához tartozott. Annál is inkább, mert nagyon tudatosan zárkózott el minden olyan lehetőségtől és élethelyzettől, amely kockázatot jelentett volna rá vagy a családjára nézve. Igyekezett szűk családi körben élni, olykor a feleségével ellátogatott az Operába. „Így a lakótársaival [szomszédjaival] sem tart kapcsolatot, azokkal csak köszönő viszonyban van. Egyes esetekben lakásán felkeresik állítólag munkatársai, akik néha csak igen rövid időt töltenek nála. Az adatszolgáltatók [sic!] csendes, tartózkodó, ideges személynek ismerik. Káros szenvedélyéről nem tudnak.”¹⁶

Megtúrt mivoltát jól példázza, hogy a negyvenes évek végén a Vízrajzi Intézet igazgatójaként rendelkezési állományba vették, majd felmentették a szolgálat alól és igazgatói beosztásából, mert a hivatalos indoklás szerint „veszélyeztette a Földművelésügyi Minisztérium demokratikus fejlődését”.¹⁷ Ezután az indiai Rurki Egyetem által kiírt mérnöki állás pályázatra jelentkezett, amelyet angol nyelvtudása és szakmai jártassága miatt meg is nyert. Míg az első levélváltás a részletekkel eljutott a feladótól a címzetthez, a londoni székhelyű Indiai Intézet második válaszát már nem kapta meg. Ezzel egy időben azonban, félve esetleges külföldre távozásától, ugyan alacsonyabb beosztásban, de visszahívták a ВИТУКИ¹⁸ kötelékébe. Ám véglegesítésére csak 1953-ban került sor, a modell-kísérleti laboratórium létrehozásakor. Ennek a kis létszámú, hat munkatárssal működő laboratóriumnak a vezetője lett. 1954-ben újból külföldre utazhatott, igaz, csak a Szovjetunióba, ahol a Leningrádi Vízépítési Laboratóriumot tanulmányozta egy hónapig.¹⁹ Megtúrt mivolta ezekben az apró, ám annál fájóbb szakmai gátakban érhető tetten: utazhat, de szeretett családja nélkül, s eleinte csak a blokkon belül; alkalmazva van, de évekig csak havonta hosszabbítják szerződését; a hatvanas évek elején az egyetemi tanszékvezetői állásra benyújtott pályázatát elutasítják.²⁰ Cserébe azonban beosztott egyetemi tanári státuszt kapott, mely kinevezést, a méltánytalannak érzett bánásmód miatt, egy évig nem fogadott el.²¹ A tudós pártonkívüliségének ára volt, mellőzték, de direkt mód vegzálni sem akarták, mert nemzetközi ismertsége, bölcs és megfontolt életvitele megvédte őt.

= = = Az első ajánlat

1956-ban Bogárdi János édesanyja 12 év után először látogatott Budapestre, október 25-én utazott volna haza Szabadkára. A családtagok az ablakban álltak, az eseményeket figyelték, hallgatták a rádiót. Amikor a szovjet csapatok november 4-i bevo-

16 = = ÁBTL 3.2.4. K-792 Környezettanulmány, 1959. február 4.

17 = = Tamás, 2011: 154–155.

18 = = Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, jogelődje az 1886-ban alapított Vízrajzi Szolgálat, majd Vízrajzi Intézet.

19 = = Tamás, 2011: 161.

20 = = Alig egy évvel a sikertelen tanszékvezetői pályázat után, 1962-ben lett Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1973-tól rendes tagja. Akadémiai Értesítő, 1962: 331; 1973: 365.

21 = = Tamás, 2011: 178.

nulásáról értesültek, a nagymamával együtt levonultak a budai lakás pincéjébe, csak úgy, mint 1944-ben az ostrom idején. Bogárdi egy ideig reménykedett a Nyugatban, főként az amerikai beavatkozásban. Nagy csalódás volt számára, amikor ráeszmélt, hogy az USA nem fog beavatkozni.

„...jöttek a hírek, hogy ezek disszidáltak, azok elmentek.”²² De ő ilyen körülmények között, három kiskorú gyermekkel, a határon való átjutás bizonytalanságának tudatával, mindent hátrahagyva, nem vállalta a disszidálást. Ám a több éves szakmai mellőzöttségének, csalódottságnak és a reménytelenségnek köszönhetően komolyan felmerült az egyébként „honvágyas” tudósban a kivándorlás gondolata, hogy az általa nagyra becsült és jól ismert Amerikai Egyesült Államokban – még ha az 1956-ban nem is sietett Magyarország segítségére – kezdjenek új életet. Mindezt természetesen a megélhetést biztosítva, konkrét tervvel kellett kivitelezni. Hiszen szakmai-baráti kapcsolatai továbbra is fennálltak levelezés formájában, csak a negyvenes évek elején, a háború szakította meg őket néhány évre. Munkásságukat és eredményességüket illetően Budapest és Iowa még 1945 után is tájékoztatta egymást, még ha nem is olyan intenzíven, mint a háború előtt. 1956–57 fordulóján Bogárdi felvetette a lehetőséget, hogy Coloradóban mint kutató dolgozzon, s lényegében ennek a segítségkérésnek köszönhetően indult el meghívásának ügye. Az Iowából jól ismert Lane professzor közbenjárásával a Fort Collins-i Colorado Agricultural and Mechanical College egyedülálló lehetőséget ajánlott fel neki: dolgozzon ott mint kutatómérnök és oktató, 550 dollár kezdő fizetéssel. 1957 januárjában megérkezett a hivatalos meghívó levél is, az alábbi kondíciókkal: „Az egyetem vízmérnöki és hidromechanikai körébe vágó kutatási munkát végez. Dr. Bogárdi mint kutató mérnök dolgozva havi 550 dollár kezdő fizetéssel, a kiutazási költségeket az egyetem fizeti.”²³ Adódott tehát egy lehetőség, hogy a család elmenekülhessen ebből az örökké bizonytalan légkörből, az apa, a férj meg nem becsült státuszából. A Lane professzor által küldött öt főre szóló hajójegyekkel és az amerikai nagykövetség által kiadott vízumokkal a kezében Bogárdi kivándorló útlevelet igényelt.

Az útlevéligénylés velejárója volt a BM III/II. Csoportfőnökség²⁴ állományához tartozó Torda Endre századossal való kötelező beszélgetés, amelyet így foglalt össze az operatív tiszt: „Ma a KEOKH-ban²⁵ beszélgetést folytattam dr. Bogárdival kivándorlási ügyéről. [...] Terve az, hogy még július, legkésőbb augusztus folyamán kiutazik, hogy a szeptemberben kezdődő tanévre kiérjen. Pártonkívüli, állítása szerint politikai kérdésekkel soha nem foglalkozott, a politika mint olyan nem érdekelte, csak munkájának élt. [...] Mint mondotta, szakmai alkalmassága ismert Lane professzor előtt és így sikerült meghívását és alkalmazását elintézni. Kivándorlási szándékát is

22 = = Uo. 167.

23 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. 5. Feljegyzés, 1957. június 6.

24 = = A BM III/II. Csoportfőnökség a Magyar Népköztársaság politikai rendőrségének a kémelhárítással foglalkozó része 1962 és 1990 között.

25 = = Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság.

azzal támasztja alá, hogy a szakterületén mutatkozó ottani nagyobb lehetőség fogja biztosítani számára a további szakmai fejlődést. Kivándorlásának oka – szerinte – egyedül a nagyobb szakmai lehetőségben rejlik.”²⁶ A beszélgetés során Torda százados felvetette azt a kérdést is, vajon mi lehet az oka annak, hogy az amerikaiak ilyen gyorsan és egyszerűen megadták Bogárdinak – családostul – a vízumot, s úgyszólván tárt karokkal fogadják őt. „Ennek oka – szerinte – az lehet, hogy Lane professzor személyesen ismeri őt, politikailag megbízhatónak, szakmailag alkalmasnak tartja és valószínűleg kezességet vállalt érte – mondta Bogárdi.”²⁷ A politikai megbízhatóság kérdéséről, mint a Csoportfőnökség által folytatott vizsgálat egyik kulcskérdéséről, bővebben is elbeszéltek. „Kihangsúlyozta, hogy a teljes politikai semlegességet, vagy inkább politikai mentességet. Így ismerték meg őt 1937–38-ban az Iowa-i egyetemen. Az egyedüli politikai megnyilvánulása a fasiszta ellenesség és bizonyos fokú zsidóbarát magatartás volt az akkori No-i [németországi] események hatására. Ennél többet nem sikerült megtudni tőle. Egészébe véve egy zavaros embernek tűnt, legalábbis a mondanivalóját illetően. Azt hiszem nagy amerika-barát [sic!] lehet és ez készíteti őt elsősorban a kivándorlásra.”²⁸

Bogárdi kiengedése, a számára legnagyobb érzelmi stabilitást, békés harmóniát nyújtó családjával együtt, magas kockázatot jelentett volna. Kivándorlása után csak nagyon kevés szál kötötte volna Magyarországhoz, édesanyja Szabadkán élt, egyedüli hátramaradt közeli rokona legidősebb bátyja, Antal volt. Noha jelen tanulmányban kevés figyelmet kap Bogárdi édesanyjával való kapcsolata, illetve ennek a kapcsolatnak a politikai vetülete, az állambiztonsági iratok között újra és újra felbukkan, mint gyanúra okot adó tényező, hogy az édesanya Jugoszláviában él. A család nem is látogathatta, mert egyszerre nem kaptak útlevelet; Perl Magdolna egyedi igénylését is többször visszautasították. Csak Bogárdi látogatta édesanyját olykor-olykor, ha Belgrádban járt szakmai úton.

A jó amerikai összeköttetésekkel rendelkező, kiváló szakemberként ismert, de politikailag semleges Bogárdival való foglalkozást a beszélgetést lefolytató százados nem javasolta. Mint írja: „Kiutazása után semmi sem kötné hozzánk magatartását figyelembe véve, valószínűleg gyorsan az ottani körülmények hatása alá kerülne, teljesen elszakadna tőlünk.”²⁹ Bogárdi János nem sokkal ezután meg is kapta a végzést: „Kérése ez idő szerint nem teljesíthető.”³⁰ Az útlevélekérelem elutasítása ellen fellebbezést nyújtott be, amelyet szintén visszautasítottak, ezért a Belügyminisztériumhoz fordult: „Társosztályunktól szereztünk értesülést arról, hogy nevezett 1958. november végén azzal a kéréssel fordult az alapszervezet párttitkárához, hogy hozza őt össze a

26 == ÁBTL 3.2.4. K-792. Feljegyzés, 1957. június 6.

27 == Uo.

28 == Uo.

29 == Uo.

30 == Tamás, 2011: 169.

*BM: állambiztonsági szerv egyik beosztottjával.*³¹ Az illetékes terület kapcsolattartója, Forgács István százados és a párttitkár jelenlétében lezajlott beszélgetés során Bogárdi azt kérte, adjanak neki választ arra, hogy megkapja-e a kiutazási engedélyt vagy nem, mert csak akkor adja be újabb kérelmét, ha remény van arra, hogy megkapja. *„Hozzá-tette, nem akar disszidálni, mert azt már eddig is megtehetette volna, a családját azért akarja kivinni, mert nagyon ragaszkodik hozzájuk, nem tudna 4–5 évig távol élni tőlük. Az elhárító elvtárs közölte vele, hogy nem illetékes ebben a kérdésben állást foglalni, ellenben 1958. december végére megadja a választ, illetve összehozza őt olyan elvtársakkal, akik illetékesek ebben a kérdésben dönteni.”*³²

Ekkor mérlegelték először Bogárdi beszerzésének lehetőségét.³³ Az állambiztonsági módszertan szerint egy ügynök kiválasztásakor a jelöltnek meg kellett felelnie a célszerűség, az alkalmasság és a megbízhatóság kitelelinek. Ezeknek a tulajdonságoknak a feltérképezésére szolgált a tanulmányozás időszaka, amikor a jelölt életkörülményeit, személyiségét megpróbálták feltérképezni.³⁴ Ez az időszak Bogárdi esetében sokáig eltartott, de története természetesen nem egyedi, számos titkos munkatárs vagy titkos megbízott szolgált külföldön a Magyar Népköztársaság állambiztonsági érdekeit. Volt, aki önként jelentkezett, volt, akit zsaroltak, volt, akit – ahogyan Bogárdi esetében is – megpróbáltak rábeszélni a közös munkára. Kutató jellegű feladatokkal bízták volna meg, a vízgazdálkodás terén elért kutatások eredményeiről kellett volna információt szereznie és továbbítania. 1959-ben a munkatársak és a szomszédok bevonásával környezettanulmányt készült róla, *„küllönös [sic!] tekintettel politikai magatartására, az ellenforradalom alatti tevékenységére, erkölcsi életére, rokoni, baráti, valamint külföldi kapcsolatára”*.³⁵ Ezek szerint: *„Pártonkívüli, politikai tevékenységet nem fejt ki, ilyen irányban a véleményét nem nyilvánítja lakótársai körében. Tartózkodó magatartása miatt politikai beállítottsága nem ismeretes. Az ellenforradalom alatt lakhelyén tartózkodott, ellenséges kijelentést nem tapasztaltak nála. [...] A felszabadulás előtt tanulmányi úton járt Amerikában, és Ausztriában.”*³⁶

Metelka százados, a BM II/3-2 alosztály³⁷ beosztottja mérlegelve az adatokat, az alábbi forgatókönyvet állította össze Bogárdi beszerzésére: *„...a beszélgetést nem a BM. hivatalos helyiségében, hanem a lehetőségek figyelembevételével egy étteremben*

31 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. BM II/3-2 alosztály javaslata, 1959. január 29.

32 = = Uo.

33 = = Az államvédelmi-állambiztonsági szolgálatok szervezeti felépítését, az elhárítás külföldi ügynökök beszerzésére irányuló tevékenységét és hírszerző tevékenység gazdasági vetületeit lásd bővebben: Borvendég, 2018; Cseh–Okváth, 2013; Horváth, 2014; Kónyáné–Petrikné, 2017.

34 = = Krahulcsán, 2018: 4.

35 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Környezettanulmány, 1959. február 4.

36 = = Uo.

37 = = Értékelő és tájékoztató alosztály. Palasik, 2013: 62.

bonyolítjuk le.³⁸ A személyes ismerkedéskor az elhárító elvtárs közli vele – mielőtt bármilyen ígéretet tennénk neki – hogy előzőleg meg akarjuk őt ismerni, tájékozódni akarunk a várható kinti körülményeiről, problémáiról. A beszélgetés során rávezetjük arra, hogy a tanulmányútja során szem előtt kell tartania a Magyar Népköztársaság érdekeit és munkásságával segíteni kell népi demokráciánk fejlődését. Ilyen értelemben lefolytatott beszélgetésből következtetni tud arra, hogy olyan szerv beosztottaival [sic!] áll szemben, akik segítségét várják a kinti tartózkodása alatt is, és ezt a segítséget meg kell neki adni. Amennyiben azután olyan ígéretet tesz, hogy hajlandó részünkre segítséget adni, úgy kioktatjuk a konspirációra, valamint ígéretet teszünk arra, hogy kiutazását támogatjuk. E beszélgetés után megkezdjük fokozatos bevonását, amelyre külön tervet dolgozunk ki.”³⁹

A politikai állásfoglalásával kapcsolatos kérdéseket is külön csokorba gyűjtötték, kifejezetten foglalkoztatta az osztályt a célszemély véleménye Anasztaz Mikojan amerikai útjáról, a Holdra tervezett utazásról, de ki akarták faggatni az amerikai meghívása legapróbb részleteiről, a családi életéről és vagyoni helyzetéről. Utóbbi kérdés azért érdekelte őket, mert beszerzése és kiutazása esetén igényt tartottak volna háromszobás budai lakására, ahogy a százados fogalmazott, „mert nincsen találkozási lakásunk”.⁴⁰ A forгатatókönyv gyakorlati kivitelezését azonban az illetékes vezetők nem engedélyezték, az aprólékosan megtervezett személyes találkozóra nem került sor. Ez aligha bírt a meglepetés erejével, egyrészt a beszerzési jelölt egyáltalán nem felelt meg a hármas alapelvnek: nem volt annyira befolyásos politikai körökben, sokkal inkább a szakmai közegében bírt jó amerikai kapcsolatokkal, s ennek a szakmai közegnek az elhárítás szempontjából nem volt stratégiai súlya. Bár a forradalmi eseményekben nem vett részt, habitusa, értelmiségi származása, vallásossága, a róla készült jelentések és a környezettanulmány is határozottan azt sugallta, hogy nem kíván az állambiztonsági szervekkel együttműködni, és a rendszer iránti lojalitása is kérdéses. A lajstromhoz hozzátartozott a Jugoszláviában élő édesanyja is, amely tényből adódóan – kifejezetten az ötvenes években – eleve fenntartással kezelték személyét. Noha beszerzését 1959-ben nem engedélyezték, kívártak.

= = = Az ENSZ-felkérés

Az 1960-as években az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) több ízben is szakértőnek kérte fel Bogárdit, így évente három-négy alkalommal, több hónapos időtartamra küldték ki Rómába, a visszatérésére mindenkor biztosítékként szolgáló családja nélkül. Útlevelet és ezzel együtt engedélyt csak ő kapott. A római és

38 = = Ebből arra lehet következtetni, hogy a belügy emberei bizonytalanok voltak a beszerzési kísérlet sikerességében, ezért egy általuk ismert, de semleges objektumba szervezték a találkozót. Krahulcsán, 2018: 3.

39 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Javaslat, 1959. január 29.

40 = = Uo.

egyéb külföldi kiküldetések ellen az állambiztonsági szervnek nem volt kifogása, mert Bogárdiról terhelő adattal nem rendelkeztek.⁴¹

1963-ban az ENSZ név szerint kérte az alkalmazását a magyar kormánytól.⁴² A Külügyminisztérium megkeresésére a hírszerzés nemzetközi szervezetekkel és az Amerikai Egyesült Államokkal foglalkozó alosztályának beosztottja, Kassai Ervin rendőr főhadnagy, áttanulmányozta Bogárdi K-dosszióját,⁴³ amely ekkor már „Merrick” fedőnevű titkos munkatárs-jelölt néven futott, és egy mindenre kiterjedő összefoglaló jelentésben osztotta meg aggályait az ENSZ-kiküldetéssel kapcsolatban: Merrick „kiengedése” komoly kockázatot jelent, „*az amerikaiak kettős célt érnek Merrick Ensz-beli [sic!] alkalmazásával*”,⁴⁴ megkárosítanák a magyar népgazdaságot, és nagy valószínűséggel megszereznék maguknak Bogárdit, amelyet könnyen megtehetnek szerződése meghosszabbításával vagy további álláslehetőségek felajánlásával. Ezzel akaratlanul is közreműködnének Bogárdi disszidálásában.⁴⁵ Apolitikus magatartásából adódóan „*operatív szempontból nem használható*”.⁴⁶

Erőszakos beszerzését nem javasolták, mert nem rendelkezett akkora potenciállal, nem volt államtitkok őrzője, és értékesebb adatot sem tudott volna szolgáltatni. Állambiztonsági szempontból Bogárdi szakterülete stratégiaileg nem volt kiemelkedően fontos. S nem utolsósorban a családi állapota az, amely kiemelten kockázatosá tette kiküldetését: két idősebb gyermeke már szinte felnőtt volt, Magdolna majdnem 20, János 17 éves ekkor. Erős volt a gyanú, hogy az Amerikában eltöltendő évek alatt beilleszkednének, megszeretnék az amerikai életformát, esetleg állást szereznek vagy házasságot kötnek.⁴⁷ Számításba kell venni azt a tény is, hogy Bogárdi János szerette Amerikát, és becsülte az amerikaiakat; még ha külföldön nem is szívesen élt volna, az alig egy évvel korábbi szakmai csalódása⁴⁸ és sok éves mellőzöttsége miatt, főleg, ha gyermekei az életüket tartósan Amerikában rendezik be, feltehetően ő maga sem sietett volna vissza Magyarországra. Annak ellenére, hogy ekkor már nem szándékozott kivándorolni. Mindezen tények figyelembevételével az alosztály három lehetséges kimenetelt javasolt:⁴⁹

41 = = ÁBTL 3.2.4. K-732 Feljegyzés, 1963. május.8. „...BM. nyilvántartásában a kompromittált személyek listáján nem, míg a II/3. [hírszerző] és a II/9. [környezettanulmányozó és figyelő] osztályokon ránézve nem terhelő adatokkal szerepel...”

42 = = Az ENSZ Titkárság Technikai Segély Osztályának igazgatói állását ajánlották fel.

43 = = A K dossziékban gyűjtötték össze a beszervezni kívánt személyek alkalmasságával kapcsolatos adatokat.

44 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Összefoglaló jelentés, 1963. május 8.

45 = = Uo.

46 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Javaslat, 1963. május 15.

47 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Összefoglaló jelentés, 1963. május 8.

48 = = A megpályázott műegyetemi tanszéki állás visszautasítása politikai állásfoglalása, pontosabban annak hiánya miatt.

49 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Összefoglaló jelentés, 1963. május 8.

1. Bogárdi, minden operatív beavatkozás nélkül utazzon az Egyesült Államokba, foglalja el az állást, és szakmai vonatkozásban szerezzen elismerést a magyar vízügyi szervek részére.

2. Az osztály tagadja meg az útlevel kiadását.⁵⁰

3. Találkozzanak Bogárdival, ismerjék meg, finoman hívják fel a figyelmét egyes operatív kérdésekre, mint információszerezés, munkakör, kapcsolati háló, az ellenséges elhárítás zaklatása, vagy külügyi szinten késztessek szoros kapcsolatra az állandó magyar misszióval.

Az összefoglaló jelentés arra is kitért, hogy a hírszerzés „Lantos” fedőnevű titkos munkatársa, aki a Külügyminisztérium ENSZ Politikai Osztályának vezetője volt, közölte, hogy Bogárdi ENSZ-alkalmazása a külügyi érdekekkel ellentétes, annál is inkább, mert *„elfoglalja a helyét más a KÜM számára és az operatív érdekeknek megfelelően hasznos állás betöltése lehetősége előtt”*.⁵¹ A New York-i magyar ENSZ-delegáció tagsága külpolitikai, operatív és a Kádár-kormány emigrációs politikája szempontjából stratégiaileg fontos pozíció volt. Kivált, ha az 1956-os forradalom és szabadságharc után az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közötti kapcsolatot is figyelembe vesszük.⁵² Mindezek miatt a rendszer részéről politikailag teljesen megbízható és felhasználható elemeket delegáltak, s bizonyos helyeket fenntartottak azoknak a kádereknek, akik a pártállami érdekeknek megfelelően, azt teljes mértékben kiszolgálva működtek. Erre a tényre figyelmeztette „Lantos” Kassai főhadnagyot.

Galambos József miniszterhelyettes mindezek fényében terjesztette fel javaslatát Pap János belügyminiszternek, miszerint Bogárdit ne engedjék ki, annak ellenére, hogy terhelő adatokkal nem rendelkeznek róla, az összképből adódóan mégis kockázatos a kimenetele, mert *„semmi garancia nincs arra, hogy feladata elvégzése után visszatér”*.⁵³ 1963. május 27-én a pártközpont végül döntött: nem javasolták a kiküldetését.⁵⁴ Az egész életén át a nemzetközi karrierjének csúcspontjaként számon tartott lehetőség ezzel meghiúsult.

50 == Ez a lehetőség a jelentés készítője, Kassai főhadnagy szerint sem politikailag, sem egyéb vonatkozásban nem volna célszerű. Uo.

51 == ÁBTL 3.2.4. K-792. Összefoglaló jelentés, 1963. május 8.

52 == A Kádár-kormány és az ENSZ kapcsolatáról lásd bővebben: Kecskés, 2017.

53 == ÁBTL 3.2.4. K-792. Galambos József felterjesztése Papp (sic!) János miniszter elvtársnak. 1963. május 22.

54 == ÁBTL 3.2.4. K-792. Feljegyzés, 1963. június 1.

= = Vendégprofesszorként Amerikában

1963 más szempontból is döntő fontosságú volt Bogárdi János életében. Hunter Rouse professzor,⁵⁵ amerikai hidrológus, aki az Iowai Egyetem vízépítési laboratóriumának vezetője volt, európai körútja során ellátogatott Budapestre is. Bár a két szakember korábban személyesen nem ismerte egymást,⁵⁶ a budapesti találkozó alkalmával Bogárdi munkásságának alapos ismerőjeként Rouse felvetette, hogy meghívna őt egy évre vendégprofesszornak.⁵⁷ Az ENSZ-felkérés visszautasítása után alig néhány héttel érkező ajánlat kecsegtető és reményt keltő volt. Hat éven belül ez a harmadik nemzetközi megkeresés, amely hosszú távú amerikai tartózkodással járt volna. Ez a harmadik – amelyet végül kénytelen-kelletlen engedélyeztek – kevesebb kockázati tényezővel járt az állambiztonsági szervek számára, mint az 1957-es coloradói vagy az 1963-as New York-i kiküldetés. Relatív rövid időre, pusztán egy évre szólt, nem foglalta magában a család kiutazását, magánúton szerveződött, és nem volt köze nemzetközi politikai szervhez, ráadásul nem 1957-ben, alig néhány hónappal a forradalmi események után, hanem 1963-ban érkezett. Viszont Bogárdinak volt egy kikötése: csak és kizárólag a feleségével együtt volt hajlandó utazni, így az iowai meghívó levelet is kettejük számára küldték. A házaspár ismét beadta az útlevélkérelmet, ezúttal az Akadémia támogató levelét is csatolták mellé.⁵⁸ „*Dr. Bogárdi újabban tervezett kiutazása, s Egyesült Államokbeli állásvállalása teljesen magánteremtésű. Tudomásunk szerint jelenlegi útjára csak feleségét kívánja magával vinni, gyermekei itthon maradnak. Esetleges disszidálása – megítélésünk szerint – különösebb politikai kárt nem jelentene hazánkra nézve. Mindezeket figyelembe véve, kiutazása ellen kifogást nem emelhetünk.*”⁵⁹

A Bogárdi sok évtized utáni első amerikai kiutazásával kapcsolatos légkört jól bemutatja egy ismeretlen személy által fogalmazott levél, amelyet a washingtoni magyar nagykövetségre küldtek, a házaspár elindulása után alig néhány héttel: „*Amennyiben Bogárdi János megjelenne a magyar külképviseleten, úgy az elvtársak fokozott óvatosságot tanúsítsanak vele szemben. A szükséges hivatalos kapcsolaton túlmenően semmiféle érdeklődést ne tegyenek. Látogatásról, a felvetett problémákról a*

55 = = Hunter Rouse (1906–1996): vízépítő mérnök, a hidromechanikai kutatások egyik úttörője, 1939-től az Iowai Egyetem oktatója, 1944-től 1966-ig, egészen nyugdíjazásáig az egyetem Hidrológiai Kutatóintézetének (Iowa Institute of Hydraulic Research) vezetője. Hager, 2015: 2496. Rouse 1963. szeptember 13-án, a Hidraulikai és Mezőgazdasági Vízgazdálkodási Szakosztály ülésén a hidromechanikai kutatások amerikai helyzetéről tartott előadást. Hidrológiai Közlöny, 1963: 520.

56 = = Bogárdi 1937/38-as iowai tartózkodása idején Hunter Rouse Karlsruhében volt ösztöndíjas. Tamás, 2011: 189.

57 = = Uo.

58 = = Uo.

59 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Feljegyzés, 1964. január 3.

*Központot tájékoztassák.*⁶⁰ Bogárdi János, felesége kíséretében 1964. január végétől 1965. február végéig az iowai, a utahi és a coloradói egyetemek meghívására vendég-professzorként tanított. Az Amerikai Mérnökök Egyesülete meghívására 2 hónapos előadó körutat tett az Egyesült Államokban, melynek keretében mintegy száz előadást tartott, számos konferencián adott elő és több szakmai megbeszélésen vett részt és volt alkalma találkozni Hans Albert Einsteinnel⁶¹ is. 1966 és 1978 között minden évben előadásokat tartott a fejlődő országok mérnökei részére rendezett Nemzetközi Hidrológiai Továbbképző Tanfolyamon, Budapesten és Padovában. K-dossziájában az utolsó feljegyzés egy 1972-es levél: „...*Dr BOGÁRDI JÁNOS /Torda, 1909. Schiller Etel/ egyetemi tanárt 1972-ben a nyugati országokban tett látogatásáról be kívánjuk számoltatni.*”⁶² Arról, hogy ez a beszámoltatás mikor és hogyan zajlott le, nem rendelkezünk információval, a levél mindenestre jól szemlélteti, hogy Bogárdi személyét, külföldi útjait még a hetvenes években is igyekeztek kontroll alatt tartani, de őt magát sohasem sikerült beszervezni.

= = = Összegzés

Az esettel kapcsolatban két dologra érdemes felhívni a figyelmet. Egyrésről Bogárdi János a külvilág irányába zárkózott és a túlélési stratégia szempontjából nagyon is bölcs magatartására, annak ellenére, hogy külföldi kapcsolatait aktívan fenntartotta és az évek alatt felbukkanó lehetőségeket igyekezett a számára legkedvezőbbben alakítani. Jól mutatja ezt az 1957-es útlevél-ügy, amikor még a fellebbezés elutasítása után is próbált minden követ megmozgatni, hogy kijárja a kivándorló útlevelet. Egyenesen a Belügyminisztériumhoz fordult, de nem azért, hogy szolgálatait felajánlja, hanem azért, hogy személyesen is megbizonyosodhassanak róla, nincs szándékában disszidálni. Ez a kettősség, a menni vagy maradni örök kérdése, végigkísérte valamennyi akkor hozott döntését. Komoly emigrációs szándéka csak a forradalom utáni időszakban volt, amelyet azonban felesége szerint valószínűleg megbánt volna.⁶³ Mint mondta: „*Azt hiszem, a papa nem bánta meg, hogy nem engedték ki. Talán nagyobb karriert futott volna be, és anyagilag is lényegesen jobban éltünk volna, de ő tulajdonképpen nem az az ember, aki olyan könnyen feladta volna a hazáját.*” Bogárdi János nem hazudott az operatív tisztnek: gyermekeit magyarnak akarta nevelni,⁶⁴ és a hazájában akart élni. Még akkor is, ha a szakmai karrierjében felállított gátak, amelyek mindenekelőtt a kivándorlását voltak hivatottak akadályozni, sokáig léteztek.

60 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Levél a washingtoni Magyar Nagykövetségre, 1964. február 10.

61 = = Hans Albert Einstein (1904–1973): svájci-amerikai vízepítő mérnök, a Berkeley Egyetem professzora, Albert Einstein fia. Hager, 2015: 580.

62 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. III/III 2-A alosztály levele a III/I-12 osztály vezetőjének, 1972. június 16.

63 = = Tamás, 2011: 169.

64 = = ÁBTL 3.2.4. K-792. Javaslat, 1959. január 29.

Ugyanez a kettős magatartás jellemzi az állambiztonsági szerv viselkedését is. Engedik is meg nem is, mehet Rómába, Hágába, Belgrádba, de Amerikába nem. Kap útlevelet, de a családja nem. Dossziájában az ötvenes évek végétől gyűltek az iratok: jelentések, önéletrajzok, összegzések. Valamennyi azt a célt szolgálta, hogy felmérjék Bogárdi használhatóságát. Azzal minden biztonnyal tisztában voltak, hogy nemzetközi (el)ismertsége miatt huzamosabb ideig nem zárhatják az országhatárok mögé – amit egyébként az ötvenes évek elején megkíséreltek –, de ellenőrzés nélkül sem akarták kiengedni. A Belügyminisztériumtól való segítségkérése után felmerült a beszerzés gondolata, hiszen a tudós önként kívánta felvenni a kapcsolatot – még ha nem is éppen azzal a céllal, ahogyan azt a másik oldal várta. Pedig az addigra összegyűjtött adatok már egyértelműen azt mutatták, hogy a hidrológust nem lehet presszió nélkül az állambiztonsági szolgálatok kötelékébe szervezni, és önként ő maga sem ajánlkozik fel. Az információk, miszerint politikailag semleges, elzárkózik a pártba való belépés gondolatától, „Amerika-barát”, amit ha nem is hangsúlyoz, de véka alá sem rejt, értelmiségi származású, és emberi kapcsolataiban is visszafogott, „*csak családjának él*”, sem alkalmasnak, sem megbízhatónak nem tették a szervezet számára. Így a beszerzés lehetősége az 1963-as ENSZ-ajánlatig talonban maradt. Akkor ismét felsejlett a gondolat, amely azonban Bogárdi változatlan hozzáállásának, de leginkább „Lantos” figyelmeztetésének köszönhetően gyorsan tovaszállt. Az eset legérdekesebb és legtanulságosabb momentuma éppen az, hogy a pártállam ellenségképének megfeleltethető tudóst, a szakmai buktatókon, gyermekei édesapjuk nem megfelelő habitusából adódó hátráltatásán és az állambiztonsági megfigyelésen kívül komolyabb üldöztetés nem ért, ami elsősorban a túlélési stratégiájának volt köszönhető: nem beszélni, elzárkózni, a tudománynak és a családnak élni.

A Bogárdi János karrierútjában bekövetkezett töréspontok az állambiztonsági iratokban nem mindig bukkannak egyértelműen a felszínre. A hatvanas években már akadémiai tagsággal, több száz publikációval és nemzetközi, valamint szakmai elismertséggel a háta mögött valamelyest mégis kárpótolták. Kisebb elégtétel volt számára a 1964-es amerikai út. Bár akkor is kompromisszumra kényszerítették, hiszen gyermekei nélkül és csak egy évre mehetett, de maga is feltételt szabhatott: felesége útlevelét. Mégis egyfajta 20. századi magyar sikerként könyvelhette el, hogy megalkuvás és a rendszer kiszolgálása nélkül az egyértelműen szakmai előrelépésnek számító vendégprofesszori állást betölthette. Politikai vizekre sem előtte, sem utána nem evezett, noha nagyon is foglalkoztatták a közéleti kérdések, de véleményét megtartotta szűk körben. Emléke és munkássága előtt tisztelegve a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építőmérnöki Kara az egyetem Központi épületének földszinti 88-as tantermét Bogárdi János teremnek nevezte el.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2.4. Kutató dossziék

K-792 „Merrick” dosszié

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára (BMEL)

4/b. M. Kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektori tanácsülési jegyzőkönyvei

7. kötet 1946/47. tanév

4/c. M. Kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Rektori Hivatala
52. csomó 931. sz. Amerikai Smith-féle ösztöndíjasok

Iowa State University Archives (ISUA)

T1938 B67, John Bogárdi – C. H. Yen: *Traction of pebbles by flowing water*.
1938, June.

=== Sajtó ===

Akadémiai Értesítő, 1962

A Magyar Tudományos Akadémia 1962. évi CXXII. közgyűléséről.

Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 5. sz. 331.

Akadémiai Értesítő, 1973

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi CXXXIII. közgyűlése.

Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 6. sz. 365.

Hidrológiai Közlöny, 1963

Hidrológiai Közlöny, 6. sz. 520.

=== Hivatkozott irodalom ===

Borvendég, 2018

Borvendég Zsuzsanna: *A Cég megnyertjei – a megnyertek cégei. Titkosszolgálati vállalatalapítások és valutakitermelés a Kádár-rendszer idején.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Cseh–Okváth (szerk.), 2013

Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó.

Évkönyv, 1942–1943

Sz. n.: *A budapesti m. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem 1942/43. tanévi évkönyve.* Budapest, k. n., 1943.

Hager, 2015.

Hager, H. Willi (szerk.): *Hydraulicians in the USA 1800–2000: A biographical dictionary of leaders in hydraulic engineering and fluid mechanics.* London, Taylor & Francis Group.

Horváth (szerk.), 2014

Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynök-kérdés.* Budapest, Libri Kiadó.

Kecskés, 2017

Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején. *Történelmi Szemle*, 3. sz. 463–490.

Kónyáné–Petrikné, 2017

Kónyáné Kutrucz Katalin – Petrikné Vámos Ida: *Ügynöksorsok – Ügynök? Sorsok?* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Krauhulcsán, 2018

Krauhulcsán Zsolt: Egy sikertelen beszerzési kísérlet anatómiája. *Betekintő*, 1. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_1_krauhulcsan.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 12.

Rapali, 2018

Rapali Vivien: „Csak a monokli és a lakkcipő hiányzik róla”, avagy egy rendkívüli elme tündöklése és bukása. In: György Sándor – Hajnáczy Tamás – Kanyó Ferenc (szerk.): *Történelmi Útvesztők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II.* Budapest, Gondolat Kiadó. 245–254.

Tamás, 2011

Tamás Dorka (szerk.): *Egy vezérnyúl emlékei. A Bogárdi és a Perl család története a felgöngyölíthető kezdetektől 1964-ig.* Kiadatlan kézirat, a Bogárdi család tulajdonában.

Kulcsszavak

=====

Egyesült Államok, tudomány, utazás

/ “Not Useful for Operational Purposes” /

Breaks and party-state interests
in a scholar’s career

In 1963, the United Nations Secretariat requested the Hungarian government to consent to the employment of the internationally renowned Hungarian hydrologist, János Bogárdi in the New York based organisation. Although the Ministry of Foreign Affairs initially supported sending Bogárdi even without the cooperation of the State Security, after the in-depth investigation about his usability, led by the Ministry of Interior, the official bodies definitely objected to his employment. The aim of this paper is to present his story.

The paper is based on primary sources, such as the interviews with the Bogárdi family and archival documents from the collections of the Historical Archives of the Hungarian State Security, the Archives of the Budapest University of Technology and Economics and the Iowa State University Archives.

==== Máthé Áron =====

/// A kommunista szervezésű polgár- őrségek mint a „demokratikus” rendőrség előfutárai¹

1944 végétől a Vörös Hadsereg által uralt területeken kulcskérdésnek számított a stabil rendfenntartó erők megszervezése. Az ideiglenes karhatalmi egységeket elsősorban helybeli, „baloldalinak” minősített lakosokból állították fel. Hogy ki a baloldali, arra nézve láthattuk, hogy néha egészen gyenge lábakon álló meghatározások születtek. Nem egy esetben vélhetően csak településen belüli személyes viszonyrendszernek köszönhetően lett valakiből „baloldali” vagy „fasiszta”, az előbbi esetben a sógorság-komaság, az utóbbiban pedig a haragosok pozíciója dönthetett. Mindez elsősorban a kisebb településekre, kisvárosokra volt jellemző.

A nagyvárosok tekintetében izgalmas Szeged példája, nem utolsósorban, ami a baloldaliság kérdését illeti. A város szovjetek általi elfoglalásának évfordulóján a kommunista párt helyi lapja, a *Délmagyarország* cikket közölt az 1944. októberi eseményekről. *„A város vezetőségének néhány tagja és a szegedi közélet több szereplője október 8-án délelőtt jött össze először a városháza légópincéjében, hogy felkészüljön az elkövetkezendő napokra. [...] A városháza pincéjében tanácskozók rögtön átlátták, hogy elsősorban rendfenntartó karhatalomra van szükség. Akadtak is férfiak Komócsin Illés és Fodor Imre elvtársak személyében, akik megbízható emberekből, főképpen építőmunkásokból és az ittmaradt, meg a környékből hazatért munkaszolgálatosokból polgárőrséget szerveztek. A polgárőrség még vasárnap délután megalakult, egyelőre csak 30 taggal, elég gyatrán felfegyverezve, mert a lőfegyvereket a kivonuló rendőrség és katonaság mind magával vitte.”*² A beszámoló az időpontok tekintetében némileg zavarba ejtő, mivel Szegeden ekkor még harcok folytak, és a város csak október 11-én került a szovjetek ellenőrzése alá. A harcok lezárulásának negyedszázados évfordulóján Vas Zoltán, az akkoriban már kalandos életutat maga mögött tudó korábbi vezető kommunista politikus szinte hazafias hangon szól visszaemlékezésében:

1 == A tanulmány első részét lásd Máthé, 2019.

2 == *Délmagyarország*, 1945, 2.

„Bizonyos mértékig nem is volt kommunista uralom akkor a városban, hanem valami rablóvezérnek rövid életű uralma, aki tudott oroszul, s ő kaparintotta kezébe a politikai hatalmat. Ezért nekem úgyszólván fegyverrel kellett kivernem a városházáról. De nemcsak ez volt a probléma, hanem a gazdátlanság következtében a magukat szerb partizánoknak nevező magyarok is el akarták foglalni a felszabadult Szegedet. A város szovjet katonai parancsnoka tájékozatlan volt ebben az ügyben, de én erélyesen közbeléptem, hogy Szeged nem Jugoszlávia területe, erre semmiféle döntés nincs, mi magyar kommunisták intézzük a mi hazánk sorsát, így Szegedét is.”³ A jugoszláv partizánok betörései azonban csak az új honvédség megjelenésével szűntek meg.⁴

A munkaszolgálatos század kérdése egy további – a kommunistákkal együttműködő – visszaemlékezőnél is felbukkan. Pálffy György 1944-ben városi tanácsnok volt, aki a szovjet parancsnokságot fehér zászlóval kereste fel, és mintegy jelképesen átadta a várost. Erre válaszul a szovjetek átmenetileg őt tették meg polgármesternek.⁵ A negyedszázados jubileum idején így írt erről: „A Szeged lövetése utáni fél órában [1944. október 10-én hajnali 5 után] városszerte elkezdődött a fosztogatás. A gettót, a különböző gazdátlan boltokat feltörték, az árukat hordták ki. A városháza pincéjében elhelyezett zsidó munkásszázadot kértem meg a rend helyreállítására. A zsidó munkásszázadot úgy mentettem be a városháza légópincéjébe. Ez a század a bombakárók és egyéb sürgős romok eltakarítása végett tartózkodott Szegeden, de a város kiürítésekor, 8-án, már parancsuk volt a továbbvonulásra. Én akkor betessékeltem őket ide a pincébe. Így maradtak itthon. De voltak lenn a pincében olyan emberek is, akikről nem tudtam, kicsodák. Szegediek voltak, akik féltek, akárcsak mi, s odabújtak közénk.”⁶

A valóság a fent idézett visszaemlékezésekkel szemben az volt, hogy a szovjetek felhatalmazását polgárőrség létrehozására Diczfalussy Ferenc nyugalmazott honvéd alezredes kapta meg.⁷ Egy október 18-ára datált jelentés szerint a polgárőrség parancsnoka Bokor Antal volt, „aki most kéri felvételét a [kommunista] pártba”, helyettese pedig Komócsin Illés. A kommunisták jelentése ekképpen folytatódik: „A Városházán a Rendőrségi Ötös Bizottság, tagjai: Diczfalussy Ferenc, a Polgárőrség főfelügyelője (nem párttag, de velünk eddig kifogástalanul működött együtt), Bokor Antal, Sztanykowszky Tibor, Komócsin Illés és Csűri József, utóbbi párttag [Sztanykowszky és Komócsin is az volt], a politikai nyomozócsoport egyik al csoport-vezetője. A Rendőrségi Ötös Bizottság kezében összpontosul a közigazgatási, politikai és bűnügyek intézése Szegeden és környékén. Határozataikról írásbeli jelentésekben számol-

3 = = Vas, 1969.

4 = = Kanyó, 1992.

5 = = 1944. október 11–17. között volt Pálffy György a polgármester, ekkor a szovjetek Valentiny Ágostont, a tekintélyes szociáldemokrata vezetőt (a későbbi igazságügy-minisztert) bízták meg a polgármesteri teendőik ellátásával, és Pálffy polgármester-helyettes lett. Lásd Tamasi, 2004: 46.

6 = = Pálffy, 1969: 5.

7 = = Több erre vonatkozó dokumentumot is idéz Krahulcsán, 2007.

*nak be a különbeni állandó értekezésünk mellett is pártunk vezetőségének, azonkívül úgy a Rendőrségi Ötös Bizottság, mint a városházi kommunista csoport is egy-egy taggal képviselteti magát minden vezetőségi ülésen. A politikai nyomozócsoport tagjai valamennyien régi, kipróbált kommunisták, míg a bűnügyi csoport és a polgárőrség inkább szervezett munkásokból rekrutálódik.*⁸

A rendőrséggé való átalakulásra csak az új évben került sor, hiszen 1945. január 31-én még a szegedi polgárőrség bizalmi testületének vezetősége határozatot fogalmazott meg a Vörös Hadsereg által nyomtatott hadipengő elfogadásának ügyében, s azt eljuttatta a polgárőrség főfelügyelőjéhez.⁹ Ekkorra azonban a polgárőrség már feltehetően részt vett a németnek nyilvánított személyek elhurcolásában. Erről, a fegyveres policocok kérdéséről szól a szegedi polgármester 1945. január 4-i átirata a helyi Nemzeti Bizottsághoz a német nevű lakosok összeírása tárgyában. Eszerint *„az Orosz Katonai Városparancsnokság által 1945. január 2-án kiadott parancs szerint mindenki németnek tekintendő, akinek német neve van, tekintet nélkül állampolgárságára és arra, hogy hol született. Ezekről a város hatóságának jegyzéket kell készítenie és azt a Városparancsnokságnak átadni. A Város hatósága a parancs végrehajtása céljából a polgárőrség parancsnokát kereste meg.*¹⁰ Bognár Zalán összefoglaló könyvében közölt hatalmas áttekintő táblázat alapján Szeged városából 1944. december 31. és 1945. január 16. között összesen 50 főt hurcoltak el; az egyébként más helységekhez képest nem nagy volumenű akcióban a polgárőrség is részt vehetett.¹¹

Jóllehet, nincs mindenhol adat arra, hogy a málenkij robotra hurcolásban közreműködtek volna ezek a karhatalmi osztagok, de más jellegű túlkapásokat említenek a források. A Szeged melletti Mórahalom polgárőrségének vezetője először a kommunista Vaszkó Elek, helyettese pedig a szintén kommunista Papdi Pál lett.¹² Kanyó Ferenc, a térség történetének kutatója erről így ír: *„Szeged város példája segítette a polgárőrség megszervezését. Mórahalmon 1944 novemberében hívták életre. Parancsnoka Vaszkó Elek, helyettese Papdi Pál (mindketten MKP tagok), létszáma hamarosan elérte a 31 főt [...] A túlszerveződésen kívül hibák is jelentkeztek, pl. részrehajlás a közmunka (>robot<) igénybevételénél. 1945 nyarán belügyminiszteri rendeletre a polgárőrsegeket feloszlatták és a belügyminiszter alá rendelve megszervezték a rendőrséget. A rendőrőrs Mórahalmon működött, parancsnoka Vaszkó Elek, helyettese Papdi Pál maradt. Őt túlkapásai miatt Vaszkó hamarosan leszerelte.*¹³ Kérdéses, hogy az említett „robot” jelenthette akár szovjet fogságba való elhurcolást is.

8 = Gaál, 1970: 162.

9 = Huszka–Nagy, 1988: 345, 364.

10 = L. Balogh, 2015: 131.

11 = Bognár, 2018: 821.

12 = Papdi Pál (1899–1983): kommunista politikus, a Szocialista Hazáért érdemrend kitüntetettje. Papdit levéltári forrásra hivatkozva nevezi a polgárőrség vezetőjének egy tanulmány: Balázs, 1987: 345.

13 = Kanyó, 1992.

Szintén Szegedhez – és a túlkapásokhoz – kapcsolódik az említett Sztanykovszky Tibor esete. Eleinte a szegedi kommunista csoport megbízásából, mint párttag és mint a közrendészet vezetője, a polgárőrségnél kezdte újra a pályafutását. Sztanykovszky életútjának korábbi szakasza is tanulságos. 1918. október 31-én részt vett Tisza István meggyilkolásában, pontosabban szólva, biztosította társai tevékenységét. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Őrségnél teljesített szolgálatot. A kom-mün összeomlása után letartóztatták, és bíróság elé került a Tisza-gyilkosság miatt. Bűnrészessége miatt első fokon halálra ítélték, amit másodfokon 18 évre enyhítettek. 1937-ben szabadult, és a Szeged melletti Újszõregen kezdett el gazdálkodni. 1938-ban belépett a Nyilaskeresztes Pártba is.¹⁴ Ekkoriban még a lapok is foglalkoztak az életével.¹⁵ Nevet is változtatott – Zemplényi Tibor lett –, de 1944 októberétől már újra régi nevén a szegedi kommunista csoport tagja volt. Ezt követően nevezték ki 1944. november 3-án a szegedi közrendészet vezetőjének. Ehhez kapcsolódott Sztanykovszky első botránya. Gaál Endre történész helytörténeti munkájában ezt írta: „*A kommunisták vezetésével a felszabadulás napjaiban megszervezett polgárőrség, majd ennek átszervezése után kialakult szegedi rendőrség csakhamar megkezdte a helyi nyilasfront felgöngyölítését.*”¹⁶ Mit jelentett ez valójában? Révai József és Gerő Ernő november 19-én elmondott beszédei után került sor arra, hogy megkezdjék az „antifasiszta” harcot. November 23-án Sztanykovszky már elégedetten jegyezte meg a *Délmagyarországnak* adott interjújában, hogy 22 személyt már internáltak. Sztanykovszky „*a továbbiakban elmondotta, hogy a nyilaskeresztes pártok felszámolása első-sorban abba az akadályba ütközött, hogy a vezetőemberek a felelősségre vonás elõl megszöktek még az orosz hadsereg bevonulása elõtt. — Most az a helyzet, hogy végte-lenül nagyszámú jelentéktelen emberrõl van szó mint olyanokból [sic!], akik a letar-tóztatásoknál számbajöhetnek. Legokosabb volna egész Szegedet hatalmas drótkerítés-sel körülvenni s csak azokat engedni ki ebbõl az internáló táborból, akik kellõképpen igazolják magukat! — mondotta a közrendészet vezetője.*”¹⁷ Kitért a botrány, és két nappal később a kommunista párt kénytelen volt szintén a *Délmagyarország* hasáb-jain elhatárolódni Sztanykovszky kijelentéseitõl. A pártvezetőség aláírással megjelent nyilatkozatban leszögezték: nem azonosítják magukat Sztanykovszkynak azzal a fe-nyegetésével, mely szerint a helyszínen fogják agyonlõni azt, aki a kommunista párt plakátjait letépi, és nem azonosítják magukat azzal az ötlettel sem, hogy a legjobb lenne egész Szegedet szõgesdróttal körülvenni és csak azt engedni ki, aki igazolja magát. „*A pártvezetőség visszautasítja azt a gyanúsítást, mintha csak kivételképp volna található a városban olyan, aki sem nyilas. Az ilyen felelõtlen kijelentések alkalma-*

14 = = Komjáthy, 1986: 308.

15 = = Péter, 1979.

16 = = Gaál, 1957: 4–6, 17.

17 = = A rendõrhatóság elkezdte a tisztogatást (n. n.). *Délmagyarország*, 1944. november 23. 3.

sak arra, hogy kompromittálják a szegedi hazafiak harcát a nyilas banditák ellen, melynél a Kommunista Párt a szegedi dolgozó nép cselekvő segítségére számít.”¹⁸

Talán ezeknek a botrányos kijelentéseknek is köszönhető, hogy Sztanykovszkyt a szegedi közrendészet vezetése helyett a Szegedhez közel eső kiskundorozsmai járás rendőrkapitányi posztjára tették át. Ebből a tisztségéből hamarosan leváltották hivatali visszaélések és hatalmaskodások miatt. „Az egykori szegedi diák, a később a Rajk-pörben kivégzett Szebenyi Endre belügyi államtitkár jött le Szegedre kivizsgálni Sztanykovszky viselt dolgait. A leváltott kapitányt bilincsbe verve vitték Szebenyi elé.”¹⁹ Kegyvesztetten a Dunántúlra küldték, ahol a németek kitelepítésében vett részt. Kiszorult a hatalmat kézben tartó kommunisták köréből, és amikor kiderült nyilas párttagsága, rövid időre internálták.²⁰ 1947-ben még interjú adott a *Képes Figyelő*-nek, a Tisza-gyilkosság miatti ítéletének megsemmisítése és jogi rehabilitációja okán.²¹ Később, 1956 után pártvonalon is rehabilitálták, majd 1963-ban felemelték a nyugdíját.²² A történetből jelen esetben két motívum érdekes: az első a kommunistából nyilassá, majd nyilassból ismét kommunistába váltó politikai pályakép, illetve az átmeneti, zavaros időszakban hatalmaskodó kommunista rendőrkapitány figurája.

= = = A kommunista párt harca az ideiglenes karhatalmi osztagok irányításáért

A front átvonulását közvetlenül követő időszakban érthetően nagy volt a zűrzavar. Kádár Jánost, a kommunista párt egyik fiatal vezetőjét 1945. január 23-án neveztek ki budapesti rendőrfőkapitány-helyettesnek. Szigorúan bizalmas jelentésében a következőket írta: „Minden nehézség ellenére már közvetlenül a szovjet csapatok bevonulása után megkezdődött a nemzetőrség szervezése [...] A munka rendkívül nehéz volt, az orosz hatóságok a kapitányságokról, a laktanyákból vitték el a rendőröket. A naponta szolgálatba induló rendőröknek alig 50%-a érte el szolgálati helyét. A rendőrök elvitele olyan mértékűt öltött, hogy jelenleg 2 000–3 000 főnyi rendőrtiszt és legénység van fogolytáborban. Az orosz parancsnokságok, főleg eleinte, igen nagy nehézséget okoztak és okoznak munkákban. A megalakult rendőrségeket és főkapitányságokat megrohanták az NKVD szervei és állandó jelenlétükkel és olyan kívánságaikkal, melyeket teljesíteni nem tudunk, az időnk jelentős részét elvonják és munkánkat bénítják.” Gyaníthatjuk, hogy e kívánságok között szerepelt az elhurcolásokhoz kapcsolódó feladatok végrehajtása is. Kádár így folytatta: „Növelte a zavart az is, hogy több helyen nem egy, hanem több rendőrség alakult. Sőt, volt rá eset, hogy ugyanazon

18 = = Pártvezetőség: Nyilatkozat. *Délmagyarország*, 1944, november 26. 2.

19 = = Péter, 2006: 36.

20 = = Pölöskei, 1998.

21 = = Palásti, 1947: 9.

22 = = Vincze, 2009.

kapitányságon ketten is működtek, mint rendőrkapitányok. Ennek oka néhol a politikai pártok, másutt a tájékozatlan szovjet parancsnokságoknak a helyzettel nem számoló intézkedése volt. [...] Meg kell említenem az illegális rendőrségek működését is: így a »Magyar GPU«, a »Miklós-gárda« és a »Szociáldemokrata Belbiztonsági Szervezet«-et. Felszámolásuk részben megtörtént, részben folyamatban van.»²³ Ezt megerősítette Andreánszky István miniszteri osztálytanácsos is: „A rendőri állapotok Budapesten ziláltak, csaknem anarchikus állapotok vannak Pesten ezen a téren. Ötféle, egymástól különálló, teljesen jogtalanul működő nyomozó szerv működik Pesten. Külön rendőrsége van a csehszlovák nemzeti karszalagot viselő, Budapesten élő csehszlovákoknak, akik ez ideig magyaroknak vallották magukat. Ez a szerv is előállít, házkutatást tart, letartóztat. A Szociáldemokrata Párt rendező gárdája, az R. G. piros karszalagos, børsapkás csoportja, valamint a kommunisták külön politikai nyomozó csoportja tevékenykedik a fővárosban csaknem teljesen önállóan.”²⁴

A Szegedi Népkarant című újságban október 19-én megjelent egy írás, amelyben többek között az áll, hogy „csak hatósági közegek viselhetnek karszalagot. A hatóságok tudomására jutott, hogy sokan illetéktelenül viselik a különböző karszalagokat s ezzel hatósági közegnek tüntetik fel magukat. A mai naptól kezdve a polgárőrség szigorúan igazoltatja mindazokat, akik karszalagot viselnek. Ha kitűnik, hogy valaki jogtalanul visel karszalagot, azokat azonnal előállítják és szigorú eljárást indítanak ellene.”²⁵ Ezt egyébként ki is kellett plakátolni Szeged mellett Debrecenben is. Az, hogy ki visel és ki viselhet karszalagot, ki lehet „police”, a kommunista pártot elsősorban a monopolhelyzet biztosítása szempontjából érdekelte. Nem haboztak saját hatáskörben polgárőröket kinevezni, illetve rendőri karszalagot öltetni, ha úgy kívánta a helyi kommunista csoport érdeke.

Szentesen például 1944. október 13-tól egy volt rendőrnyomozót, Lakos Józsefet neveztek ki a szovjet hatóságok rendőrkapitánynak. Lakos jó szakember volt, de nem kommunista érzelmű. Az állomány összetétele azonban – nem véletlenül – a kommunista párt számára kedvezően alakult. Ennek köszönhetően rövid időn belül úgy tűnt, mintha a városban nem is lett volna rendőrkapitány. Több olyan nyomozó is volt, akiket rovott múltjuk ellenére az MKP nevezett ki a kapitánysághoz, a rendőrkapitány tudta nélkül! Mindennapossá váltak az elhurcolások, illetve megindultak a városi és a járási szerveknél a leváltások, a kádercserék. A helyi Demokratikus Ifjúsági Szövetséggel, a kommunista párt ifjúsági szervezetével a rendőrség közösen „védőgárdát” alakított a feketézők ellen. A nem kommunista Lakos József rendőrkapitányt végül 1945 márciusában saját beosztottai tartóztatták le, majd kínzások és hosszú fogság után egy évvel később a kórházban brutálisan meggyilkol-

23 = = Krahulcsán–Müller, 2009: 81–83.

24 = = Idézi Palasik, 1999: 76.

25 = = Idézi Kovács, 1983: 40.

ták.²⁶ A gyilkosságot a helyi kommunista vezető Dadi Imre utasítására a kommunista R-gárdisták követték el.

Kiskunfélegyházán viszont az egyik polgárőr csoport fegyveres összetűzésbe keveredett a szovjetekkel. A még csak botokkal felszerelt rendőrség első parancsnoka Tulit Péter lett, aki a kiürítési parancsot követően az Állami Tanítóképző Intézet tanárai közül egyedül maradt a városban.²⁷ A később legendás hírűvé vált testnevelő tanár azonban túl becsületes lehetett erre a posztra, ezért leváltották. 1944. december 4-én már mint az városi főgimnázium új igazgatója indította el a tanévet. 1944. december 18-án az ideiglenes városi tanács és a Vörös Hadsereg kiskunfélegyházi katonai parancsnoka új rendőrkapitányt nevezett ki: Barta Károly ács mestert, aki 1919-es veterán kommunista volt. A rendőrség szovjet ellenőrzés mellett és a kommunista párt titkárainak irányítása alatt működött. Az egész járásban 140 rendőr volt, ebből a városban 40 fő, a városi külterületeken, vagyis a tanyavilágban 24 fő tevékenykedett.²⁸ Jóllehet arra nincs adat, hogy közreműködtek volna az elhurcolásokban, mégsem lehet kizárni ezt a lehetőséget, hiszen a szovjet hirdetmény szövegében a rendőrséget adták meg gyülekezési pontként a munkára behívottak számára. Általánossá vált a „robot” jelensége, amely a szovjetek számára a közelben végzendő földmunkát jelentette (pl. az alpári úti reptéren). Néhány esetben innen is internáltakat vittek el jóvátételi munkára, vagyis haza sem engedték a robotra kényszerített férfiakat.²⁹ Még december 18. előtt a rendőrség parancsnokaként egy „régii alhadnagyot” is említenek a források, akinek legfőbb tevékenysége abban merült ki, hogy elegendő munkaerőt hajtson fel a szovjet hadsereg számára helyben végzendő munkára.³⁰ Ez naponta akár 800 főt is jelenthetett! A város külterületén egy nem kommunista, önvédelmi jellegű polgárőr csoport is működött. Ez az egység azonban nem tévesztendő össze azzal a nemzetőr alakulattal, amelynek létrehozása még az uralomváltás előtti időszakhoz köthető.

Lakatos Géza miniszterelnök 1944. szeptember 22-én kelt 3.430/1944. M. E. számú rendelete (kihirdették: szeptember 26.) alapján felállították a Nemzetőrséget. Feltehetően erre hivatkozva október 12-én Kiskunfélegyháza polgármestere a következő határozatot adta ki: „*A kapott utasítás folytán a polgárőrség felállítását elrendelem.*” Az egységet négy, 50–50 fővel működő századra méretezték, a parancsnoki teendőkkkel vitéz Vedres László nyugalmazott ezredest bízták meg. Elvileg minden polgárőrt nemzetiszínű szalaggal és igazolvánnyal láttak el, „*felírással és sorszámmal a karszalagon és az azonossági száminál az igazolványokon.*”³¹ 1944. október 17-én csaknem 300 taggal kezdte meg a tevékenységét a polgárőr egység – amelyet egyéb-

26 = = Krahulcsán–Müller, 2009: 244., 119. lábjegyzet.

27 = = Hajagos, 2017: 18.

28 = = Uo. 30.

29 = = Uo. 44–47.

30 = = Orgoványi, 2014: 6.

31 = = Szabó S., 1971: 455–456.

ként hivatalosan a Nemzetőrséghez kell sorolnunk, ezért ettől kezdve „nemzetőr-ként” azonosítjuk őket. Jóllehet a fegyverekkel való ellátás folyamatos volt, sokan fegyvertelenül teljesítettek szolgálatot. A rendőrséget ezekkel a nemzetőrökkel erősítették meg, minden éjszaka 60 fegyveres nemzetőr teljesített 5 fős járőrökben szolgálatot. A pálosszentkúti kolostor házfőnöke, Bolyós Ákos visszaemlékezési szerint október 23-án, miközben Budapest felé menekült a szovjetek elől, Jakabszállás környékén találkozott a pálosszentkúti „hős védőkkel”. Elgondolkodtató ez a megjegyzés. Vajon a kiskunfélegyházi tanyavilághoz tartozó Pálosszentkút környékéről is lehettek ennek a nemzetőr egységnek tagjai, akik a szovjetekkel szembeni front-harcot is megkísérelték – vagy ide osztották be őket?³² Nem tudunk biztosat, ahogyan a kiskunfélegyházi nemzetőr századok sorsáról sem. Kicsit előreugorva az időben, 1947-ben a *Szentesi Lapok* szenzációs címlappal jelent meg. A bombasztikus hír így hangzott: „Sulyokpárti új fasisztákat tartóztattak le és internáltak Sándorfalván”. A cikk – már-már riport – a szerint „*hosszabb idő óta állandó rettegésben tartották a sándorfalvai volt nyilas csendőrök, B-listás tisztek és közalkalmazottakból alakult Szabadság Párt a helyi és környékbeli baloldali érzelmű lakosságot*”. Arról is értesülhetünk, miszerint a harciasabb szabadságpárti tagok megpróbálták kiszabadítani a lefogottakat. Vajon volt-e bármi alapja ennek a híradásnak azon túl, hogy a Szabadság Párt helyi szervezői járták a vidéket? Lehet, hogy arról volt szó, hogy az egykori nemzetőr századok vezetői és legénységének egy része egymásra találva, valamiféle szervezetet hozott volna létre a dél-alföldi tanyavilágban?

Egyes kutatók szerves összefüggést tételeznek fel az uralomváltás előtt, majd után létrejött helyi nemzetőr és polgárőr egységek között: „*A két különböző időpontban és céllal létrejött szervezet között lehetett kapcsolat.*”³³ Az új önvédelmi polgárőrség létrehozását a szovjetek szinte a tatárdúláshoz hasonlítható tevékenysége indokolta.

A Kiskunfélegyháza környéki tanyavilágban a nyári, kora őszi harcokban kimerült szovjet katonák valósággal rávetették magukat a számukra bőségszarut jelentő Duna-Tisza közére. A leharcolt, fegyelmezetlen állományból nagyon sokan dezertáltak és saját szakállukra fosztogatták a tanyákat. A minőségi élelmiszerek mellett elsősorban a nők és a nagy mennyiségű homoki bor jelentette a fő vonzerőt. A dezertőrök mellett a Budapest ostromára készülődő szovjet csapatok jelenléte is valóságos elemi csapást jelentett a lakosság, elsősorban a tanyasi gazdák családjai számára. A rablás, a kínzás, a nemi erőszak tömegessé és mindennapossá vált, s ehhez járultak még a gyilkosságok is. A tanyavilágban jószerivel az egyetlen biztos pontot a pálosszentkúti kolostor és az ott maradt karizmatikus szerzetes, Vezér Ferenc jelentette.³⁴ Ebben a helyzetben került sor az önvédelmi egységek létrehozására. Az 1951-es kon-

32 == P. Bolyóst idézi és a kérdést részletezi: Kárpáti, 2010.

33 == Bertalan, 2016: 87.

34 == Pálosszentkút ma Petőfiszállás település része.

cepciós eljárás szerint Vezér Ferenc 1944-től „kulákokból és más népellenes elemekből terroralakulatot” szervezett. *Felbujtása nyomán csoportjának tagjai több szovjet katonát meggyilkoltak, sőt maga Vezér is szívesen „járt bandája tagjaival, mint vallotta: »oroslánvadászatra« a pálosszentkúti tanyavilágban. A gyilkosságok közül egyet személyesen hajtott végre: 1944. december 3-án egy szovjet katonát orvul lelőtt.*” A valóság a koncepciós per állításaival szemben az volt, hogy a kecskeméti rendőrkapitányság kezdeményezte a polgárőrség felállítását, és ennek vezetőjéül kérték fel Vezér Ferencet. Ezt a per során tanúvallomások igazolták.³⁵ A helyzet ugyanis Kecskeméten sem volt rózsás. „Az erőszakosság és fosztogatások ma is olyan mérvűek, hogy nagy körzetekben teljesen elfogyott a lakosság és 10–20 család költözött össze és tanyázik közösen szőlőkben és erdőkben, hogy az erőszakosság ellen jobban védekezhessen” – írta a kecskeméti polgármester.³⁶

A páter naplójából néhány idézet illusztrálja a helyzetet: „1944. december 28. Kiskunfélegyházán a polgármesternél járt Vezér Ferenc, és tiltakozott, hogy nem engedték a magyar népet védekezni.” Úgy tűnik, a vezetést csak vonakodva fogadta el. „Január 1. Az újév zavarosan köszöntött be. Negyed 2, kizavartak az ágyból. Lótolvajt fogtak és [...] jelentették. Misék alatt tömve volt a templom. Délután feleskettem rendőreimet, és felbuzdítottam. Majd lemondtam, mert amúgy igen sok a dolgom. De rendőreim ezen nem örvendtek. Úgy látszik, ismét át kell vennem az irányítást. Egy oroszról pisztolyt zsebeltem.” Január 6.: „Misék tömve. Több már be se férne. Nemzetőreim felkerestek küldöttséggel, hogy vállaljam a parancsnokságot. Természetes, hogy a magyarságot összetartsam, vállaltam.” Vajon miért használta a nemzetőr kifejezést? Megszokásból, vagy azért, mert a korábbi nemzetőr századok állományára is támaszkodott? A következő január 19-i, vonatkozó bejegyzésben már rendőr szerepel: „Délután oroszok törtek rám. Pisztolyt kerestek. Az egész házat felkutatták. Tóth Illés házát is. De nem találták. Majd kivégezni hajtottak. [...] Levettem a rózsafüzért, és mosolygó arccal átadtam Tóth Illésnének, akit szintén odahajtottak. Szívélyesen elbúcsúztam tőle, általa népemtől. Ez annyira meghatotta őket, hogy nem végeztek ki, hanem kocsióra ültettek és a parancsnokságra vittek, de amikor megtudták, hogy rendőr vagyok, szívélyesen elbúcsúztak tőlem.” Januári bejegyzései között található egy olyan megjegyzést, miszerint a „a Nemzetőrség felbomlik”, ennek ellenére 1945. február 12-én ezt írta: „...vadászaton voltak fegyveres rendőreim”. Egyvalami bizonyos: a Kecskemét alatt, Kiskunfélegyháza környékén, főként a Pálosszentkút központtal szerveződött önvédelmi csoportok számos fosztogató szovjet katonát lőttek agyon. A helyzet lassú rendeződésével – a szovjet alakulatok jelentős része Budapest ostromára vonult fel és el – csökkenhetett a fosztogatók száma, s egyúttal a tanyavilág népének önbizalma is megnőtt a sikeres önvédelmi intézkedések vagy legalábbis a példát, reményt jelentő esetek kapcsán. 1945. január végére

35 = = A peranyagot idézi és a megállapítást teszi: Szabó Cs., 2001: 25.

36 = = Tóth László kecskeméti polgármester levelét idézi: Rigó, 2014: 104.

azonban véget ért a tanyavilág polgárőrségének működése: „*Budapestnek igen sok élelmet szedtek össze híveim. Kiskunfélegyházán mindent átvettek a kommunisták. A tanyasi rendőrség megszűnt. Én nem vagyok már semmi. De most a szegedi főkapitányságra folyamodtam, mert népemet nem engedhettem büntetlenül kirabolni un-intelligens, műveletlen csirkefogóktól.*” Ekkor ugyan még az ideiglenes rendőrség megbízhatatlannak minősült, de ezen a téren hamarosan változás állt be. A polgárőrség helyét a rendőrség vette át. Egy 1945. április 26-i jelentés a következő adatok közölte: politikai nyomozóként kilenc fő működött (ebből hét kommunista), míg büntügyi csak négy. A város belterületén 49, míg a külterületen – tanyavilágban – 24 rendőr teljesített szolgálatot. Az állományban 26 régi városi rendőr maradt meg, nekik volt egyenruhájuk, a többiek polgári ruhában szolgáltak. Mindössze 13 lőfegyver állt a rendőrség rendelkezésére!³⁷ Mi állt a polgárőrség feloszlatásának hátterében? Vélhetően az, hogy Vezér Ferenc körül egy önálló hatalmi központ kialakulásától félték a hatalmat megtartani akaró félegyházi kommunisták. Január folyamán Kiskunfélegyházáról kommunista párti küldöttek szálltak ki páter Vezérhez, és együttműködésre akarták rávenni – sikertelenül. Húsvét táján részeg szovjet katonák egy csoportja lövöldözésbe kezdett, és egyikük ennek folytán haslövést kapott. A kommunisták ezt használták fel ürügyül a Vezér Ferenc elleni első eljárás megindításához.³⁸ 1945 áprilisában letartóztatták a pátert, népellenes bűncselekménnyel vádolták. Ezzel párhuzamosan ismét kommunista agitátorokat küldtek Pálósszentkútra. Csakhogy sem a lakosság nem nyugodott bele az eddigiekbe, sem pedig a helyi rendőrség nem tagolódott be egyelőre a kommunista belügy gépezetébe.³⁹ Talán a felháborodás hatásának is köszönhető, hogy Vezér Ferencet 1945. június 13-án felmentették a vádak alól, az ítélet szeptember 11-én emelkedett jogerőre. Ezzel együtt a kecskeméti rendőrfőkapitányság politikai osztályától 1945 augusztusában vizsgálóbizottság szállt ki Félegyházára, és revízió alá vették a rendőrség működését. A helyi politikai osztály ugyanis 200 (!) személyt is fogságban tartott két hónapig, köztük egy szociáldemokrata vezető politikust is! A kecskeméti felülvizsgálati bizottság megállapítása a következő volt: „*A jelenlegi általános uralkodó közhangulat a városban a demokrácia szempontjából nem kielégítő, mert a 25 éves fasiszta nevelés, annyira beleette magát a lelkekbe, hogy minden olyan intézkedést, amely a fasiszták ellen és a demokratikus Magyarország érdekében történik, azt személyek elleni bosszúnak minősítik.*”⁴⁰

Szegeden is hasonló helyzet alakult ki. A városi kommunista és a külterületi nem kommunista osztagok közötti konfliktus számos egyezést mutatott a korábbiakkal. A városi polgárőrség szervezésekor először Bokor Antal lett a parancsnok,

37 == Ebben vélhetően nincs benne a járás teljes állománya. Orgoványi, 2014: 6.

38 == Bertalan, 2016: 88.

39 == Uo. 88–89.

40 == Idézi: Orgoványi, 2014: 8.

majd később a külterületi rendőrség élére nevezték ki. Ezt a testületet a Horthy-rendszer jelképének tekintett csendőrség helyett hozták létre azzal a céllal, hogy a hatalmas szegedi tanyavilágot vigyázza. Bokor az első világháború előtt már volt rendőrkapitány, de 1919-es zavaros ügyei miatt 1924-ben nyugalmazták. A szovjetek bevonulása után, 1944-ben azonban újra rendőrfőnök lett belőle. Külterületi rendőrfőnökként állítólag csaknem ezerfőnyi alakulat felett rendelkezett, és az utóbb már Tömpe András személyes irányításával folyó vizsgálat szerint kiskirályként viselkedve irányította a tanyavilág életét. A fentmaradt iratok szerint emberei fosztogatták a „szegényparasztokat”, és szándékosan „kulákokat” szervezett be a külterületi rendőrség kötelékébe. Bokor ráadásul a jugoszláv partizánok magyar lakossággal szembeni erőszakos fellépéseiről és a határsértésekről is jelentést tett az igazságügy-miniszternél. Végül Tömpe András megszervezte a letartóztatását, és április 23-án őrizetbe is vették. Ahogyan Tömpe írta: *„Bebizonyult [sic!], hogy a demokrácia erősebb Szegeden a reakciónál, csak merjen fegyvereivel élni. [...] Bokor szegedi, éppúgy, mint Lakos szentesi letartóztatásánál a szempontom volt, hogy az ügygel a helyi demokratikus erőknek kell megbirkóznuk. Épp ezért nem küldtem őket Pestre. Ugyanez okból a helyi sajtóban lehozott cikkekben nem engedtem, hogy a minisztérium, vagy a magam szerepe emelkedhessen ki, hanem mint a helyi demokratikus erők fellépésének a következményét állítottam be a letartóztatásokat.”*⁴¹ Nem zárhatjuk ki, hogy Bokor valóban haramiavezérként folytatta működését, de az mindenesetre nagyon gyanús, hogy Tömpe András beszámolójában a fentebb már idézett Lakos József szentesi rendőrkapitány ügyéhez hasonlította Bokor Antal esetét. Vagyis Szegeden vélhetően hatalmi harcokról és egyéni, illetve politikai ambíciókról volt szó, amelynek során a kommunisták a nekik nem tetsző embert eltávolították.

Összességében a visszaélésekről és a hatalmai harcokról elég pontos látélelet adott Erdei Ferenc belügyminiszter 1945 szeptemberében. A miniszter a közelgő választásokra való tekintettel mintegy visszafogottságra ösztönözte rendőreit: *„Bizonyos forradalmias gőg és fegyelmetlenség, a hatalom destrukciója, a könnyű szerzés csábításai, a jognélküliség kényelme és a pártönzés azok a hibák, amelyek gyakran még most is fellelhetők a rendőrség munkájában.”*⁴²

= = = A MOKAN Komité működése

Máshol persze még komolyabban merült fel a „forradalmias gőg” és a „baloldaliság” kérdése, nem csak a kezdeményezők részéről, és nem is csak az egykori csendőrpofonok miatt. Az ideiglenes, kommunista irányítás alatt álló karhatalmi osztagok közül talán a miskolci MOKAN Komité (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja), rövidebb formában MOKAN története a legjobban dokumentált, nem-

⁴¹ = = Bokor történetét a kommunista nyomozók által felvett iratanyag alapján közli Krahulcsán, 2007. Ugyanő idézi Tömpe 1945. április 30-i jelentését is.

⁴² = = Idézi: Orgoványi, 2014: 11.

csak a működése, hanem a deportálásokban való részvétele, majd a rendőrséggé átalakulása is.

A Felsőzsolca második világháborús történetéről szóló mű idéz két visszaemlékezőt, akik azt állították, hogy őket 1945. január 17-én és január 24-én magyar policos hurcolták el, még hozzá „a MOKÁN fiúk”.⁴³ Kik voltak ők?

Miskolcot és környékét 1944. december első napjaiban foglalták el a szovjetek – a Vasgyár például december 5-én került kezükre –, ezért valószínűsíthető, hogy már ekkor, decemberben is voltak szórványos elhurcolások, amelyeket maguk a Vörös Hadsereg tagjai hajtottak végre. Erre utal Kőváry János már idézett visszaemlékezése a „bujkáló fasiszták összeszedéséről”.⁴⁴ Felsőzsolcáról több tucat, a helyiek által bújtatott, szökött zsidó munkaszolgálatost is elhurcoltak. A szervezett elhurcolásokra azonban januárban került sor, amelyben a közreműködő magyarok a MOKÁN Komité tagjai voltak. Az 1944 szeptemberében alakult MOKÁN Komité a Munkásmozgalom-történeti lexikon szerint „felső kapcsolatok nélküli” kommunisták irányították, és „Miskolc felszabadulása után a MOKÁN harcosaiból szerveződött a városi demokratikus karhatalom”.⁴⁵ A szervezet célja elsősorban a diósgyőri Vasgyár elpusztításának-elpusztulásának megakadályozása volt, továbbá hogy a várost minél kevesebb kár érje a front átvonulása idején. Másodsorban pedig az is a célja volt, hogy a németek veresége után a közhatalmat Miskolcon és környékén megszerezze.⁴⁶

A magyar partizánmozgalom történetére 1990 előtt gyűjtött iratanyagban⁴⁷ több hosszú lista is található a Vasgyár „azon munkásairól, akik a [...] MOKÁN szervezetben, mint fegyveres tagok teljesítettek szolgálatot 1944. december 7-től 1945. évi január hó 17-ig”.⁴⁸ De az ugyanitt található visszaemlékezések is erről tudósítanak. „A szovjet csapatoknak Miskolcra való bevonulása után a MOKÁN-t – mint fegyveres alakulatot – a szovjet hatóságok elismerték. A MOKÁN ezután a városban, mint a rendnek öre teljesítette fontos feladatát, mindaddig, amíg a városi rendőrség ez év februárjában meg nem alakult.”⁴⁹ Máshol meg is jelölik a létszámukat: „120 MOKÁN karszalagos partizán.”⁵⁰ A hivatalos kommunista történetírás ennél némileg magasabbra, 180 főre taksálta a csapat létszámát.⁵¹

43 == Zsíros, 2004: 158–159.

44 == Kőváry E., 1989: 92.

45 == Vass, 1976: 388–389.

46 == A MOKÁN történetét az elmúlt években három tanulmány is részletesen, széles forrásbázison tárgyalta: Simon, 2014; Majzik, 2015; Kunt, 2017. Jelen esetben részben ezekre az összefoglaló munkákra, részben pedig az általuk fel nem használt forrásokra támaszkodva mutatom be a MOKÁN Komité tevékenységét.

47 == A PIL 682. sz. fondjában.

48 == PIL 682. f. 2. ő. e., 27., 30., 41. lapok.

49 == Uo. 51. lap.

50 == PIL 682. f. 2. ő. e. 67. lap.

51 == Beránné, 1985: 28.

Kikből állt a MOKAN Komité? A kommunista diktatúra hivatalos történetírásának némileg romantikus képe szerint a következőkből: „*Gerincét a vasgyári szervezett munkásság adta, hozzájuk csatlakoztak nagy számban a háborús politikát elítélő munkások közül olyanok is, akik nem tartoztak a szakszervezethez, a városi és a környéki munkások, fiatal marxista értelmiségiek, ifjúmunkások és diákok, haladó szellemű németellenes polgárok és katonatisztek, egy hazafias érzelmű leventékből álló nemzetőrszázad, valamint a környéken állomásozó zsidó munkaszolgálatos alakulatok egyes tagjai.*”⁵² Ez azt jelenti, hogy nem sokban különbözött eredetileg a nemzeti ellenállás alakulataitól, amelynek bázisát a nemzetőr, majd KISKA-egységek adták.⁵³ Ebben az esetben a zuglói „vörös brigádhoz” hasonlóan a kommunistabarát, erősen baloldali tagok irányítása alá került az egység.⁵⁴

Valójában annak, hogy a MOKAN testületileg rendőrségként kezdhett el működni, nem utolsósorban az volt az oka, hogy a szovjetek a miskolci rendőrség állományának egy részét már a kezdet kezdetén elhurcolhatták. Ide kapcsolódó érdekes kérdés, hogy a városban a nyilas vezetés által elrendelt kivonulást elszabotáló nemzetőr (KISKA) század helyben maradt tagjaival vajon mi lett? Ugyanígy kérdéses, hogy a Kőváry Jánoshoz hasonló, volt munkaszolgálatosok, később muszkavezetők hányan lehettek, és volt-e befolyásuk a MOKAN tevékenységére? Minderre egyelőre nincs válasz.

A MOKAN tagjai a kommunista párt helyi szervezetének megalakításában is kulcsszerepet játszottak, csakúgy, mint a helyi közigazgatás megszervezésében és irányításában.⁵⁵ A MOKAN egyik alapítója és vezetője, Tóth Béla 1945. januártól márciusig főispán volt.⁵⁶ Ő rendelte el a német nevék összeírását január 19-én. Ehhez kapcsolódott Bónis Bertalan alispán szigorúan bizalmas rendelete a „németajkú és nevű egyének igazolása” tárgyában. A hivatalos indoklás szerint ezek a lajstromok a rajtuk szereplők politikai megbízhatóságának megállapítására készültek. Főként a háború alatti magatartás vizsgálatáról volt szó, illetve annak kiderítéséről, hogy kik azok, akik a szovjet megszállással és az új berendezkedéssel nem szimpatizálnak.⁵⁷ Az 1945. január 23-ról 24-re virradó éjszaka a MOKAN fegyveresei gyűjtötték össze azokat, nőket és férfiakat egyaránt, akik a listákon szerepeltek. A gyűjtőpont a diósgyőri

52 = = Uo. 3.

53 = = Ezek a nemzetőr egységek 1944 szeptemberétől jöttek létre, majd december 3-án alakultak át Kisegítő Karhatalmi Alakulatokká (KISKA). Ez a nemzetőrség nem keverendő össze a fentebb tárgyalt, a szovjetek által létrehozott nemzetőrségekkel – vagyis a policok csoportjaival.

54 = = Máthé, 2014: 186. Ugyanitt lásd részletesen a KISKA szerepét; illetve a MOKAN-hoz hasonlóan az ellenállási mozgalom egyes részeinek a későbbi (Zuglóban csak tervezett) szovjetbarát karhatalomként való működése kérdését.

55 = = Majzik, 2015: 456.

56 = = Kunt, 2017: 50–51.

57 = = Uo. 51–52.

vártól nem messze eső mozi volt. Ott azután a szovjetek közölték a tömeggel, hogy a Szovjetunióba viszik őket jóvátételi kényszermunkára.⁵⁸ A gyűjtőpont mellett tábor is kialakítottak a Zsolcai kapu 32. szám alatt levő rendőrségi épületben. (A hadifoglyokat viszont a huszárlaktanyába vitték.)⁵⁹ A következő napon, január 25-én Bónis alispán újabb szigorúan bizalmas rendeletet bocsátott ki, immár „népellenes elemek jegyzékbe vétele” címmel. E szerint az utasítás szerint a főszolgabíróknak össze kellett írni azokat, akik fasiszta vagy németbarát szervezetben vettek részt, vagy egyszerűen csak „szovjetellenesnek” minősültek. A MOKAN történetének legújabb összefoglalója, Kunt Gergely szerint a MOKAN-ból lett hatóság képviselőinek tudomása volt arról, hogy mi fog történni az összegyűjtött emberekkel, hiszen egy újabb körrendeletben az alispán világossá tette, hogy mi a cél: „A község lakosságának köréből huzamosabb időre eltávolítani a nyilvánvalóan német származásúakat, a magukat ily származásúaknak vallókat, a német ajkúakat és a többi olyan elemet, amelyről köztudomású, hogy a német és a fasiszta rendszer hívei voltak.”⁶⁰ A későbbi igazolási eljárások során kiderült, hogy Sövé Lajos és Sztaskó János MOKAN-vezetők – az előbbit a szovjetek egyenesen Diósgyőr közigazgatásának élére állították – személyesen véglegesítették a névjegyzéket.⁶¹ A régi világból ott maradt diósgyőri főjegyző, Dr. Fekete Gyula az orosz parancsnoktól *„az összeírt magyar nevék szabadon bocsátását kérte, de ez ellen az ott összegyűlt demokrata pártok vezetői tiltakoztak abban a reményben, hogy ezek helyett, akik mind fasiszta érzelműek voltak baloldali érzelmű német nevéket menthetnek meg az elszállításától”*.⁶² Az igazolási eljáráson mégis Dr. Fekete Gyulát vádolták meg azzal, hogy tolmácsi működése közben elősegítette a magyar nevék deportálását a németek helyett. A jegyzéket egyébként végül is Dancza Lajos vasgyári munkás, MOKAN-tag írta alá, aki március 22-ig a MOKAN-ból alakult rendőrséget is vezette. A fordulat a történetben csak ezután következett: nem sokkal később ugyanis őrizetbe vették Danczát, lényegében azzal a váddal, hogy nem a megfelelő embereket deportáltatta. Az elhurcoltak tömege ugyanis *„nem német származású, de még nem is németnevéű, leginkább egyszerű munkásemberekből tevődött össze, kik között baloldali munkásság színe-java is eltávolított Diósgyőr községből”*. Dancza viszont azt állította, hogy fejének tartott pisztollyal kényszerítették a névjegyzék aláírására. Ez akár igaz is lehetett, mindenesetre élete végéig lelkiismeret-furdalás gyötörte.⁶³

A helyzet azonban az, hogy nem csak a „baloldali munkásság színe-javát” hurcolták szovjet fogságba. Király Levente, aki 1945 januárjában fogalmazó volt a mis-

58 == Simon, 2014: 330.

59 == Bognár, 2018: 149.

60 == Idézi Kunt, 2017: 53.

61 == Uo. 54.

62 == Idézi Kunt, 2017: 55.

63 == Uo.

kolci bíróságon, a következőket írja visszaemlékezésében: „1945. január 26-án [...] kinyílt az ajtó, és MOKÁN karszalagos »rendőr« lépett a tárgyalóterembe, nevem felől érdeklődött, mondván, hogy a kapitányságtól előállítási parancsot kapott – amit felmutatott – arra, hogy engem állítson elő, mert a rendőrségnek át kell engem adni munkavégzésre a szovjet katonai hatóságoknak.” Ugyanezt megerősíti a Magyar Államrendőrség Miskolci Főkapitányságának Politikai Osztálya által kiadott és a Miskolci Törvényszék Elnökéhez címzett átirat: „30/66/pol.II./1945. Hivatkozással a f. évi április hó 9-én kelt EL.X./62/II. számú átiratára, értesítem, hogy Király Levente miskolci lakost a német nevével állította elő a rendőrség és adta át az orosz hatóságoknak. Kecskés sk.pol.oszt.vezető.”⁶⁴ Ugyanígy rendőrökről beszélnek egyes panaszokban, mint akik szintén január 26-án hurcoltak el embereket.⁶⁵

A MOKAN-rendőrség február végére teljesen átadta a terepet a lassan kialakuló Államrendőrségnek. Tagjai közül sokan az új rendőrségen folytatták szolgálatukat. Az igaz ugyan, hogy a MOKAN Komité érdemeket szerzett abban, hogy megakadályozta a diósgyőri Vasgyár leszerelését, elszállítását, esetleges felrobbantását, de ezzel együtt Majzik megjegyzi: „A MOKAN karhatalom működésének a társadalmi tapasztalata nem sokban különbözhetett a nyilas karhatalométól, csak egy másik bevonuló hadsereget szolgált ki. [...] A város politikai életébe belépő egyes MOKAN tagok tudatosan, vagy tudat alatt pedig olyan politikai kommunikációs eszközöket használtak, amelyek nem tették kétséggé a közösség számára, hogy az illető igenis a hatalom kisajátítására törekszik, annak ellenére, hogy népi demokráciáról beszélt.”⁶⁶ Árulkodó egy későbbi levél is, melyben MOKAN-tagok tiltakoznak egy újságcikk ellen: „Kinek az érdeke, hogy minden gazemberséget a MOKÁN-ra kenjen?”⁶⁷

„Most már nemcsak politikailag, de államhatalmilag is nekünk, kommunistáknak kell megszabnunk, kiket tartunk a nép ellenségének.”

= = = Összefoglalás

A megszállás első napjaiban létrehozott – néhol helyi kezdeményezésre létrejött – ideiglenes karhatalmi, rendfenntartó szervek leginkább az ország keleti felében, a Tiszántúlon és az északi hegyes-dombos térségben már megalakulásuktól kezdve a szovjetek kollaboránsaként tevékenykedtek. A nép között használatos elnevezésük – policok, policájok – mutatta, hogy hiába nevezték magukat rendőrnek, nemzetőrnek, polgárőrnek, valójában nem voltak egyebek, mint a szovjetek kiszolgálói a „má-

64 = = Dr. Király Levente visszaemlékezése, kézirat, Zsíros Sándor hagyatéka.

65 = = Bognár, 2018: 150.

66 = = Majzik, 2015: 467.

67 = = PIL 784. f. 3. ó. e., 289. l.

lenkij robotra” való elhurcolások előkészítésében és a helyi vélt vagy valós ellenlábasaik eltüntetésében. A kollaboráció három fajtája – a muszkavezető-tolmács, a névjegyzékeket összeállító helyi vezető, illetve a polic – gyakran átfedésben jellemezte egy-egy adott ember tevékenységét. Máskor pedig az egyes szerepek mintegy egymásra épültek, s a három kollaboráns típus képviselői egymást segítették. Ha nagyon szigorúan vesszük, tulajdonképpen a második típus – vagyis a névjegyzéket összeállító helyi vezető – legmagasabb rangú archetípusa maga a titkos kommunista párttag Erdei Ferenc belügyminiszter volt. 1945. január 5-én kiadott, feltehetően 1945/5005. számú titkos rendelete ugyanis a következőket tartalmazta: *„Az orosz katonai hatóságok a Magyarország területén lakó, illetve tartózkodó németeket munkaszolgálatra igénybe veszik. A magyar kormánnyal létesített megállapodás szerint azonban mentesülnek az igénybevétel alól azok, akikre vonatkozóan a magyar kormány megbízottjai megállapítják és igazolják, hogy német nevük ellenére magyaroknak tekintendők. Ennek alapján megbízom önt, hogy vármegye területén az említett vizsgálatot és igazolást az orosz katonai hatóságokkal együtt működve a magyar kormány megbízásából foganatosítsa.”*⁶⁸ Mire ez a rendelet megszületett – a rendőrségek alakításáról szóló belügyminiszteri rendelethez hasonlóan – már arra volt elsősorban alkalmas, hogy a lezajlott elhurcolásokban való közreműködést utólag valamelyest legalizálja. Egy másik olvasat szerint a rendeletnek egyfajta „mérseklő” hatást is szánt a magyar kormány, ti. azt, hogy az elhurcolások alól való mentesítéseket érvényesíthesse.⁶⁹ Ezt támasztja alá az is, hogy 10 magyar tanácsadó működéséről állapodtak meg, akiknek felső szinten a szovjetekkel együttműködve véleményezniük kellett a mentesítési kérelmeket. A mentesítések viszont akár politikai szempontú válogatásnak is minősülhetnek.

A Vörös Hadsereg térfoglalása nyomán létrejövő új hatalmi szervek, önkormányzati vezetőségek és testületek, nemzeti bizottságok, pártok, illetve az ideiglenes rendfenntartó csoportok megszületésüktől kezdve természetesen szovjet befolyás alatt álltak, hiszen a szovjet parancsnokságok döntésétől függött, hogy kinek és mit engedélyeznek, illetve kit és mire használnak fel vagy próbálnak meg kényszeríteni.

Az a tény, hogy részben ezzel párhuzamosan, részben ezt követően a függetlenség, a nemzeti és a valóban demokratikus kibontakozás ügyének képviselői is megjelenhettek a politikai életben. Ez azonban nem csak a szovjetek és csatlósáik figyelmetlenségén múlt. Hanem azon is, hogy a kisszámú kollaboránstól eltekintve a lakosság többsége nem vált a szovjetek hívévé – éppen a kollaboránsok és gazdáik bemutatkozásának eredményeképpen.

Nem kis részben a Péter Gábor, Vas Zoltán és Tömpe András között zajló hatalmi harcnak volt köszönhető, hogy csak 1945. május 7-én jelent meg az Ideiglenes

68 = = Karsai–Somlyai, 1970: 430. Dr. Erdei Ferenc belügyminiszter rendelete a Magyarország területén tartózkodó német származásúak összeírásáról, munkaszolgálatra való igénybevételük céljából. Debrecen, 1945. január 5.

69 = = L. Balogh, 2015: 74–75.

Nemzeti Kormányának a csendőrség feloszlataásáról és az államrendőrség megszervezéséről szóló rendelete (1945/1690. ME). Pedig Erdei Ferenc belügyminiszter már 1945 januárjában betervezte a kormány elé az egységes, „demokratikus” rendőrség felállításáról szóló rendelet tervezetét. Eszerint a polgárőrség soraiban szolgálatot teljesítő „demokratikus beállítottságú személyek” átkerülhettek a létrehozandó Államrendőrség állományába,⁷⁰ sőt, lényegében az új szervezet a meglévő polgárőrségekre és az önkormányzati rendőrségi testületek állományára épült volna.⁷¹

Ez végül is nem ebben a formában került át az 1945/1700. ME számú, a Magyar Államrendőrség felállításáról rendelkező rendeletbe. A szintén május 7-én kiadott rendelet 7. és 26. §-a szerint a vármegyék, illetve városok képviselőtestülete a különböző főkapitányságok, kapitányságok és politikai osztályok vezetőinek „*olyan, 24. életévét betöltött személyt jelöl, aki a közgyűlést alkotó demokratikus pártok szempontjából teljesen megbízható*”. Az őrszemélyzet vagy a detektívtestület tagjának pedig „*26. §. Ajánlható (kiválasztható) olyan személy, aki 18. életévét (rendőrbiztosság vezetője 24. évét) betöltötte, demokratikus szempontból teljesen megbízható*”. Vagyis a politikai megbízhatóság igényét itt is rögzítették.

Az ideiglenes rendfenntartó egységeket fokozatosan váltotta fel a rendőrség, amely csak lépésről lépésre került központi ellenőrzés, irányítás alá. Az eredeti tervvel szemben ugyan már nem esett róluk kifejezetten szó, de feltételezhetjük, hogy a polgárőrségek, ideiglenes rendfenntartó és karhatalmi osztagok tagjai, a polikok az esetek többségében folytatták szolgálatukat. Ráadásul Erdei Ferenc belügyminiszter iránymutatása nyomán a régi, „népellenes szellemben nevelt” rendőrség helyett az új rendőrség tagjainak „demokratikus és hazafias” nevelést kell adni.⁷² Ha figyelembe vesszük Vas Zoltán megállapítását, miszerint „*most már nemcsak politikailag, de állambatalmílag is nekünk, kommunistáknak kell megszabnunk, kiket tartunk a nép ellenségének*”, akkor világos, ez a „demokratikus és hazafias” nevelés egyet jelentett a kommunista párt céljainak elfogadtatásával.⁷³

Mindez azt jelentette, hogy a szovjetek az ország „átállításának” már a megszállítás kezdetétől nekifogtak, lefektetve a kiépülő kommunista diktatúra alapjait. Ennek a folyamatnak volt a része a GUPVI lágereibe való deportálás – ebben keveredett a jóvátétel igénye, a bosszú és a megfélemlítés szándéka is, helyben pedig a vélt és valós ellenfelektől való megszabadulás igénye. Ebben vettek részt vagy ehhez nyújtottak segítséget az ideiglenes közigazgatásban és az ideiglenes karhatalomban működő kollaboránsaik, sajátos, néha politikai, néha pedig egyéni szempontjaikat érvényesítve az elhurcolások lebonyolításában.

70 == Orgoványi. 2014

71 == Az előterjesztést idézi: Palasik, 1999: 76.

72 == Szokolay Domokos: „Demokrácia farkasgúzsban”. A Magyar Államrendőrség Csornai Járási Politikai Osztályának vezetője. In Majtényi György – Szabó Csaba – Mikó Zsuzsanna (szerk.): *Kommunista kiskirályok*. Libri Kiadó, Budapest, 2018., 62. o.

73 == Vas Zoltán: *Akkori önmagunkról*. Önéletírás. Magvető Kiadó, Budapest, 1982., 38. o.

=== Levéltári források ===

Terror Háza Múzeum archívuma

Dr. Király Levente visszaemlékezése (kézirat) és iratai, Zsíros Sándor hagyatéka.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

682. f. A magyar partizánmozgalom történetére gyűjtött iratok, visszaemlékezések

784. f. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Nógrádi Sándor

=== Hivatkozott irodalom ===

Beránné, 1985

Beránné Nemes Éva: A MOKAN Komité tevékenysége.

Hadtörténelmi Közlemények, 1. sz. 3–28.

Bertalan, 2016

Bertalan Péter: A pálos rend és az állambiztonság küzdelme.

Egyháztörténeti Szemle, 2. sz. 79–97.

Bognár, 2018

Bognár Zalán: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története.*

Budapest, Gulághkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

Délmagyarország, 1945

Sz. n.: Egy évvel ezelőtt hogyan vonult be Szegedre a Vörös Hadsereg.

Délmagyarország, október 11. 2.

Gaál, 1957

Gaál Endre: Adatok Szeged felszabadulásának történetéhez 1944–1945.

In: *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Historica*, I. Szeged, k. n.

Gaál, 1970

Gaál Endre (szerk.): *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása 1944. szeptember – 1945. október.*

Szeged, Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád Megyei Bizottsága.

Hajagos, 2017

Hajagos Csaba (szerk.): „...Csak még egyszer hazamenjünk innen.” *Rabigába hajtvá... Mozaikok a Vörös Hadsereg Kiskunfélegyházi járásban folytatott tevékenységéből. Szovjetizálás, hadifogság, kényszermunka.* Kiskunfélegyháza, Huszka József Hagyományőrző Egyesület.

Huszka–Nagy, 1988

Huszka Lajos – Nagy Ádám: Pénzforgalom Szegeden 1944–1945-ben. In Juhász Antal (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1987/1. kötet. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 353–378.

Kanyó, 1992

Kanyó Ferenc: Hatalmi változások 1944–1949 között. In Juhász Antal (szerk.): *Mórahalom: A település földje és népe.* Mórahalom, Mórahalom Város Önkormányzata, 201–237.

Kárpáti, 2010

Kárpáti Zoltán Endre: A pálos rend elleni 1951-es koncepciók per formálása és előzményeinek bemutatása. *Egyháztörténeti Szemle*, 1. sz. 88–117.

Karsai–Somlyai, 1970

Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadításának történetéhez 1944. szeptember – 1945. április.* I. Budapest, k. n.

Komjáthy, 1986

Komjáthy Miklós: Ismertető Pölöskei Ferenc: Tisza István (Magyar História. Életrajzok – Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.) című könyvéről. *Levéltári Közlemények*, 2. sz.

Kovács, 1983

Kovács József Sándor: A demokratikus rendőrség megszervezése a Tiszántúlon. In Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve.* Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár.

Körösi, 2017

Körösi Mihály: „Túlélni akartuk, hazajönni!” Mezőberényiek „málenkij roboton” a dokumentumok és visszaemlékezések tükrében. In Máthé Áron (szerk.): *Gulag történetek. Dél-alföldi magyarok és magyarországi németek a szovjet munkatáborokban.* Kiskunmajsa, Konecsni György Kulturális Központ, Tájház és Városi Könyvtár.

Kőváry E., 1989

Kőváry E. Péter: Apám, a katpolos. *Mozgó Világ*, 2. sz. 89–102.

Krahulcsán, 2007

Krahulcsán Zsolt: A Bokor-ügy. A szegedi külterületi rendőrség vezetőjének letartóztatása 1945 áprilisában. *Betekintő*, 3. sz.

http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_3_krahulcsan.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 14.

Krahulcsán–Müller, 2009

Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *A politikai rendészeti osztályok 1945–1946*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó.

Kunt, 2017

Kunt Gergely: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In Tóth Arnold (szerk.):

Miskolci németek kényszer munkán a Szovjetunióban, 1945–1949.

Miskolc, Német Nemzetiségi Önkormányzat, 41–95.

L. Balogh, 2015

L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Majzik, 2015

Majzik Dávid: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás

előkészítésében Miskolcon. In Csengeri Piroska – Tóth Arnold (szerk.):

Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 453–469.

Máthé, 2014

Máthé Áron: *A zuglói nyilasok pere*. Budapest, Századvég Kiadó.

Máthé, 2019

Máthé Áron: Fegyveres erők az átmeneti időszakban (1944–1945). Az ideiglenes magyar karhatalmi egységek szerepe a kommunista diktatúra alapjainak lerakásában. *Betekintő*, 4. sz. 34–61.

http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2019_4_mathe_o.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 14.

Orgoványi, 2014

Orgoványi István: A politikai rendőrség létrehozása és működése a Duna–Tisza közén 1945–1946-ban. *Betekintő*, 4. sz.
http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_4_orgovanyi.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 14.

Palasik, 1999

Palasik Mária: „Üstökön ragadni a reakciót”. Az államrendőrség és a politikai rendőrség kezdetei c. írásában. *Beszélő*, 11. sz. 74–86.

Palásti, 1947

Palásti László: Sztanykovszky ezredes úr – 19 évi rabság után rehabilitálták a Tisza-pőr egyik főszereplőjét. *Képes Figyelő*, 46. sz. 9.

Pálfy, 1969

Pálfy György: A városházán. *Délmagyarország*, október 5. 5.

Péter, 1979

Péter László: Hová lett Sztanykovszky? *Délmagyarország*, október 30. 8.

Péter, 2006

Péter László: Hová lett Sztanykovszky? *Magyar Nemzet*, május 27. 36.

Pölöskei, 1998

Pölöskei Ferenc: Tisza István utolsó napja. *Népszabadság*, október 30. 7.

Rigó, 2014

Rigó Róbert: Kecskemét szovjet megszállása. *Forrás*, 4. sz. 94–112.

Rigó, 2017

Rigó Róbert: A „félreérthetetlen terror” időszaka. A politikai rendőrség Kecskeméten 1945-ben. In Horváth Gergely Krisztián (főszerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Budapest, MTA–BTK.

Simon, 2014

Simon József: A MOKAN-komité: a miskolc-diósgyőri ellenállás története. In Tóth Arnold (szerk.): *Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 325–332.

Szabó Cs., 2001

Szabó Csaba (szerk. és bev.): *A Grósz-per előkészítése 1951.* Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára.

Szabó S., 1971

Szabó Sándor: Kiskunfélegyháza 1944–1945-ben. In Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez.* Kecskemét, k. n.

Tamasi, 2004

Tamasi Mihály: Társadalmi és politikai változások Szegeden 1939–1949 között. Szeged, Bába Kiadó.

Vas, 1969

Vas Zoltán: Első vonalban. *Délmagyarország*, október 10. 5.

Vass, 1976

Vass Henrik (főszerk.): *Munkásmozgalom-történeti lexikon.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Vincze, 2009

Vincze Gábor: Sírba vitt titkok. A Tisza-gyilkosság elkövetőinek utóélete.

Nagy Magyarország, 3. sz.

http://www.emlekpont.hu/publikaciok/dokumentumok/vg/Sirba_vitt_titkok.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 14.

Zsíros, 2004

Zsíros Sándor: *A front alatt.* Felsőzsolca–Miskolc, Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány.

Kulcsszavak

=====

*fegyveres erők, hatalommal való visszaélés,
Magyar Kommunista Párt*

/ Communist-organised Militias as Predecessors of the “Democratic” Police /

It is obvious that every occupying army on foreign soil starts looking for local collaborators. Policing is not the most tempting task for soldiers, thus the temporary “law enforcement” units are usually made up of locals. It happened this way in Hungary too from the autumn of 1944 to the end of the military operations in April 1945. These local militias did not only provide police force, but they also participated in the deportations – for in addition to POWs, more than 200 thousand civilians were taken into captivity to the GUPVI forced labour system in the USSR proper. This paper is about the role of the temporary militias and the transitional authorities, which besides being collaborators of the Soviets in deporting their own compatriots, also played a key role in laying down the foundations of the rule of the Communist Party.

= Portrék =
////////////////////

===== Miklós Dániel =====

/// Megfigyelések egy túrtté vált sportágról

Carlo Passalacqua és a rögbi meghonosítása
Magyarországon a belügyi iratok tükrében

=== Bevezetés

A rögbit Magyarországon gyakran összekeverik az egyre népszerűbb amerikai focival, vagy egyszerűen csak egy nagyon durva sportnak tekintik. Ezek a sztereotípiák, tévesztések a filmekben, az irodalmi művekben is tetten érhetőek. A bonyolult szabályrendszer miatt a rögbi Magyarországon nem tett szert igazán nagy népszerűsége – és akkor még nem is szóltunk arról, hogy az angol terminológia a labdarúgáson belül a rögbi két nagy válfaját különbözteti meg: az unióst (rugby union) és a ligarögbi (rugby league). A tizenhárom főből álló csapatokkal játszott ligarögbi meghonosítására egészen a közelmúltig nem történt kísérlet Magyarországon. Jelen írásban a rögbi szó említésekor az előbbi, tizenöt fővel játszott változatról esik szó.

A rögbi nem ereszett gyökeret Magyarországon, noha a meghonosítással többen, többször is próbálkoztak az 1890-es évek végétől kezdődően. Különösen a kommunista hatalomátvételt követő időszakban volt nehéz a helyzete, amikor a lapok életveszélyes imperialista sportágnak titulálták, gyakran összemosva az amerikai focival. A váratlan változás az 1960-as évek legvégén következett be. Ekkor a budapesti olasz nagykövetség konzuli osztályán szolgálatot teljesítő Carlo Passalacqua kívánt egyik hobbijának, a rögbinek hódolni. Mivel akkoriban hazánkban nem volt rögbicsapat, ő maga kezdte el a sportág alapjait lerakni. A magyar hatóságok – más okból – alapos figyelemmel követték a tevékenységét. Ennek köszönhetően keletkezett az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelhető, Passalacquára vonatkozó iratanyag, amely nagyon fontos forrása a sportág magyarországi – ma már mondhatjuk utólag: sikeres – meghonosítási kísérletének, és egyúttal azt a folyamatot is bemutatja, hogy miként vált tiltottból megtúrt sporttá a rögbi Magyarországon.

= = = A rögbi Magyarországon Carlo Passalacqua fellépéséig

Magyarországon az association football (magyar néven labdarúgás, ami félrevezető lehet, mivel a rögbi is a labdarúgás egyik változata, lásd: rugby football) honosodott meg a két azonos gyökerű, angliai eredetű labdajáték közül. A sportágakról jelenlegi ismereteink szerint elsőként 1879-ben Molnár Lajos írt az *Athletikai gyakorlatok* című könyvében, amely illusztrációt is közöl a rögbi- és a futballcsapatok által használt labdákról – igaz, a két játékszert rosszul mutatja be a szerző: a tojásdad alakúnál a labdarúgás, a gömb alakúnál a rögbi szó szerepel.¹ A labdarúgás az 1890-es években érkezett meg Magyarországra,² és villámrajtot vett. Ennek az lehet az oka, hogy közérthető, egyszerű szabályrendszerrel rendelkezik, és gyakorlatilag bárhol játszható.

Már ebben az évtizedben hírt adott arról a sportsajtó, hogy a rögbi világában milyen tornákat, mérkőzéseket rendeznek, noha a sportot még nem úzták Magyarországon. Az első, Magyarországon játszott mérkőzésre 1906 szeptemberében került sor: ekkor két, Fiumében horgonyzó brit hadihajó legénysége játszott egymás ellen szabályos keretek közt.³ Az eseményre kevés sportszerető ember kapta fel a fejét. Ennél nagyobb híre volt a Rosslyn Park monarchiabéli túrájának 1912 tavaszán. A mai napig működő angol csapat 1912-ben, a sportágat népszerűsítendő, útra indult, amely során Prágában, Budapesten és Bécsben játszott bemutató mérkőzéseket egy cambridge-i és oxfordi diákokból álló vegyes válogatott ellen.⁴

A nagy hírverést kapó, 1912. április 11–12-én játszott mérkőzésekről először pozitív beszámolókat lehetett olvasni, azonban a rögbi nem terjedt el Magyarországon. Ebben az első világháború kitörése is közrejátszhatott, valamint az, hogy a labdarúgáshoz képest durvábbnak tűnt a játék menete, a szabályok pedig bonyolultak voltak az egyszeri néző számára. A második világháború előtt a rögbi szerepe marginálisnak mondható a magyar sportéletben, felbukkanásának nyomai mégis jól kimutathatók.

Ilyen nyomnak nevezhető, hogy az első világháborút követően Mannó Leonidas a Szúnyogszigetre (ma: Népsziget) tervezett nemzeti sportkomplexumában a rögbi és a krikett szintén játéktérhez jutott volna. Az elképzelés azonban a húszas évek elején pénzügyi okokból nem valósult meg.⁵ Budapesten 1935-ben a Főiskolai Világbajnokságon francia–német bemutató mérkőzést láthattak a nézők, amely 10-10 perces félidőkből állt. A látottakat „igen nagy tetszéssel fogadta”⁶ a nézőtér. Az MTI és az új

1 = = Molnár, 1879: 266.

2 = = Zeidler, 2012: 92–93.

3 = = *Sportvilág*, 1906. szeptember 9., 304–305.

4 = = A Rosslyn Park túrájáról lásd bővebben: Miklós, 2017: 121–123.

5 = = Zeidler, 1997, 16–17.

6 = = *MTI Sportkiadás*, 1935. augusztus 11.

médium, a rádió is közvetített a *Five Nations* torna⁷ történéseiről. A *Délmagyarország* beszámolt egy uniós rögbi bemutató szegedi előadásról 1934-ben, amelyet nagyszámú közönség kísért figyelemmel.⁸ Az előadó Pluhár István volt, a korszak egyik szakírója, aki a *Testnevelés* című folyóiratban is írt a sportágról.⁹ Pluhár Hadházy Dezsővel közösen Debrecenben is tartott előadást a „*rugdob (rugby) játékról*”.¹⁰

1945 után Magyarországon érezhetően „imperialista” sportként tekintettek a rögbire. A *Dunántúli Napló* 1957-ben brutális és durva sportként jellemzi, amely bár „*újra lendületet kapott Nyugaton*”, de ami a magyarokat illeti, „*mi inkább megmaradunk a csendes és finom labdarúgás mellett*”.¹¹ Gyakran pedig az is előfordult, hogy a rögbi az amerikai focival mosták össze. A magyar álláspont rövid bemutatása mellett azért arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy más szocialista országokban egyáltalán nem voltak ennyire elutasítók a sportággal szemben.

Csehszlovákiában a rögbi az 1920-as években vert gyökeret: a Franciaországból hazatérő Ondřej Sekora újságíró és František Ruber voltak a sportág beindítói Brünnben.¹² A folyamatos fejlődést az 1948-as kommunista fordulat sem akasztotta meg, sőt 1951-ben írtak ki először utánpótlás-bajnokságot az országban.¹³ Romániában 1913-ban alakult meg az első rögbicsapat, majd a válogatott 1924-ben már olimpiai érmet is szerzett.¹⁴ A kommunista hatalom itt sem tünteti el a sportágot, így az 1970-es, 1980-as években a román rögbi az európai élvonalhoz tartozott, s csak 1989 után esett vissza jelentősen a játék nívója.

Amint látható, a rögbire vonatkozóan nem volt egységes „elutasítási politika” a keleti blokk országokban, 1967-ben az ismert tesztpilóta, Vlagyimir Iljusin megalapította a szovjet szakági szövetséget, amelynek első elnöke is lett egyben.¹⁵ Közvetlen bizonyíték nincs rá, de lehetséges, hogy a magyar belügyi vezetés a szovjet lépés miatt volt elnézőbb Carlo Passalacquával, aki a korábbi kísérletek ellenére meghonosodni képtelen sportághoz keresett játékosokat 1969-ben.

7 = = Az uniós rögbi legpatinásabb sorozata, amely 1883-ban a brit koronához tartozó országok (Anglia, Írország, Skócia, Wales) bajnokságaként indult, Home Nations néven. Az évente megrendezett tornához 1910-ben csatlakozott Franciaország, ezzel vált Öt Nemzetté az elnevezés. 2000-ben Olaszországgal bővült a résztvevők listája, azóta Hat Nemzetként fut a megmérettetés.

8 = = *Délmagyarország*, 1934. május 13., 6.

9 = = Pluhár, 1938: 340–341.

10 = = Ecsedi–Sőregi, 1935: 70.

11 = = *Dunántúli Napló*, 1957. szeptember 5., 6.

12 = = *75 let...*, 2001: 22.

13 = = Uo. 28.

14 = = Áros, 1980: 323.

15 = = Sportszervezői tevékenységéért a sportág világszervezete 2013-ban beválasztotta a Hírességek Csarnokába. Lásd <http://en.espn.co.uk/scrum/rugby/player/177917.html> (utolsó letöltés: 2019. október 14.).

= = Carlo Passalacqua a belügyi iratok alapján

Az ÁBTL-ben őrzött, Carlo Passalacquáról szóló két dossziéból meglehetősen sok információ olvasható ki az olasz követségi dolgozó életére vonatkozóan. Fontos ugyanakkor leszögezni: jelen írásnak nem elsődleges célja a jelentéstevők és a tartó-tisztjeik motivációinak felgöngyölítése, sem az, hogy miként működött a belügyi apparátus egy külföldi diplomata megfigyelése során. A fő cél az, hogy a kérdéses jelentések milyen információkat tartalmaznak a magyarországi rögbi meghonosításáról – így a dokumentumokat sporttörténeti jelentőségük szempontjából fogjuk vizsgálni.

Mi tudható meg a célszemély életéről? Az állambiztonsági iratokból kiolvasható, hogy Passalacqua 1931-ben, Rómában született, apja az 1960-as években az Olasz Külügyminisztérium technikai osztályát vezette, 1945 előtt Budapesten, majd a második világháborút követően Moszkvában szolgált.¹⁶ Carlo Passalacqua jól beszélt magyarul, mert amikor apja Budapesten dolgozott, ő maga az itteni olasz gimnáziumban tanult.¹⁷

A jelentésekben a szakmai karrierjéről, munkaköréről is találhatóak információk: 1966. május 2-tól dolgozott Budapesten, az olasz nagykövetség konzuli osztályán. Ezt megelőzően az NSZK-ban, a nyugat-berlini, valamint a hannoveri olasz konzulátusokon teljesített szolgálatot. A forrásanyagban konkrét adat nem áll rendelkezésünkre, de valószínűleg az utóbbi városban ismerhette meg élettársát, akivel Budapestre költözött: a hannoveri illetőségű Frederikától egy lánya született. Felelőségétől, akitől különváltan élt, további három gyermeke volt.¹⁸ Tényleges feladatairól egy jelentés is számot ad: *„Passalacqua a gondnoki teendőkön kívül (a követség és a rezidencia épületével kapcsolatos javítási, takarítási stb. munkák, szén beszerzése stb.) jelenleg a konzuli archívum munkáinak egy részét is elvégzi: a Rómába menő futár és általában a kimenő posta regisztrálását és elküldését intézi. Nyáron a turista vízumoknál is segít, ha Tomarelli szabadságon van, az ő munkáját végzi.”*¹⁹

Passalacquát az egyik jelentéstevő a kollégáival szívélyesen viselkedő emberként mutatta be, aki azonban durván bánik a magyar ügyfelekkel.²⁰ Egy másik személy a diplomatáról úgy nyilatkozott, hogy politikai téren átlagos ismeretekkel bír, a közgazdaság terén tájékozatlan, ugyanakkor régi fegyverekből saját gyűjteménye van,

16 == ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. Javaslat Carlo Passalacqua beszerzésére, 1966. május 17. Megjegyzés: egy másik jelentés szerint édesapja még 1945 után is Budapesten dolgozott az olasz missziónál.

17 == ÁBTL 3. 1. 5. O-11719. „Forintos” jelentése, 1966. május 12., az Olasz Iskoláról lásd Józsa–Pelles, 1999.

18 == ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. Javaslat Carlo Passalacqua dossziéjének megnyitására, 1966. szeptember 24.

19 == ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. Kivonat „Tóth Júlia” jelentéséből, 1971. március 31.

20 == ÁBTL 3. 1. 5. O-11719. „Forintos József” jelentése, 1966. június 30.

amelyet a lakásában őriz.²¹ Egy harmadik illető úgy értékelte őt, mint aki „rendkívül okos ember, de elég egyszerű”. Élettársáról pedig ugyanő elmondta: „okos, művelt asszony és rendkívül ravasz.”²²

A Néphadsereghez besorozott korábbi rögbijátékosok Passalacqua nagyvonalúságáról beszéltek: egyikük előadta, hogy csapattársaival és az olasz diplomatával egy alkalommal az éjszakába nyúlóan egy budafoki borospincében szórakoztak, utóbbi azonban nem engedte, hogy a számlát közösen rendezzék, hanem ő hívott meg mindenkit.²³ Egy másik korábbi rögbis pedig arról beszélt, hogy edzések után az árpádföldi vendéglőbe vagy a Budapesti Spartacus éttermébe hívta őket, ahol állta a fogyasztást. Emellett a sportfelszerelés és a labdák árát is csak részben fizették neki vissza.²⁴

Hogy miért került a belügy figyelmébe a nagykövetség konzuli osztályának dolgozója? Ez szintén kiderül Passalacqua anyagából. Nem a rögbi volt az, amely felkeltette az állambiztonság érdeklődését, sokkal inkább ismeretségi köre és különböző csencselései. A sportággal csupán 1969-ben kezdett el foglalkozni, míg az állambiztonság már 1966-ban megnyitotta a dossziéját: Magyarországra érkezését követően a Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökségének 3-c alosztálya úgy vélte: Carlo Passalacqua „Magyarország-ellenes” tevékenységet végez, mivel kémgyanús személyekkel találkozik. Ezért javasolták esetében a személyi dosszié indítását.²⁵ Beszervezése már 1966 májusában felmerült: ettől kezdve „Baumgarten” néven illették, vizsgálatát pedig meg is kezdték.²⁶ 1967-ben az alosztály már arra készült, hogy a különböző ügyleteket, üzérkedéseket felhasználva mind ellene, mind a diplomáciai védettséget nélkülöző élettársával szemben realizálják az ügyet. Utóbbi esetben számítottak arra, hogy magától fog felajánlkozni a magyar szervek számára, hogy élettársát megvédje.²⁷

= = = A rögbi és a belügy

Passalacqua mint sportszervező mégis érdekessé vált a hatóságok számára. Erre utalhat, hogy a személyére vonatkozó két kötet közül a másodikban főleg a rögbire (csapatszervezés, játékosok, külföldi kapcsolatok stb.) vonatkozó információk találhatóak meg, míg az elsőben leginkább a különböző ügyleteiről olvashatóak jelentések, feljegyzések. Ennek az oka az lehet, hogy magyar fiatalokkal került kapcsolatba, akik sok esetben középiskolásként ismerkedtek meg a sportággal, majd miután kikerültek az iskolapadból, behívójukat megkapva katonaként szolgáltak. Több jelentésben

21 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. „Kenyeres” jelentése, 1967. március 6.

22 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. Kivonat „Aknavezető” jelentéséből, 1970. december 2.

23 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. Cs. S. jelentése, 1969. december 1.

24 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. U. Sz. jelentése, 1970. február 14.

25 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. Javaslat Carlo Passalacqua dossziéjának megnyitására, 1966. szeptember 24.

26 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. Javaslat Carlo Passalacqua beszervezésére, 1966. május 17.

27 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. Jelentés „Baumgarten” ügyéről, 1967. augusztus 7.

ugyanakkor az olvasható, hogy a Néphadseregben szolgáló volt játékosokkal folytatott beszélgetések során témaként csupán marginálisan került elő a katonaság vagy a honvédelem.

A hatóságok nemcsak élettársán keresztül,²⁸ de más módon is próbálták a bizalmába férkőzni, ezért is hagyták, hogy sportszervezőként működjön, tevékenységét nem akadályozták. Ezt a feltevést erősíti, hogy a diplomatáról tudták, szabadidejében nemcsak rögbivel, hanem sportlövészettel is foglalkozik. A Belügyminisztérium 1966-ban megvizsgálta annak a lehetőségét, hogy Passalacqua sportlövő-engedélyt kapjon, amelynek további célja volt: operatív tisztet kívántak mellé beszervezni.²⁹ Az engedélyt végül nem kapta meg, amit érthetetlennek tartott később. Mivel így a lövészettel nem tudott foglalkozni, inkább másik kedvence, a rögbi felé fordult, és nekilátott a csapatszervezésnek.³⁰ Korábbi szolgálati helyein (Berlinben és Hannoverben is) volt lehetősége a rögbizésre.³¹ Egy ízben azt mondta a játékosainak, hogy tizenhat éven át „profiskodott”.³² Érthető, ha Budapesten is hódolni kívánt a sportágnak, ám arra csapat hiányában nem volt lehetősége – szerveznie kellett hát egyet.

Passalacqua sportszervezői tevékenységének első nyoma az *Esti Hírlap* 1969. április elsejei számában tűnik fel, amelyben Lantos Gábornak a diplomatával készült rövid interjúja volt olvasható. Ebből kiderült, hogy a budapesti Vörösmarty Gimnáziumban egy hónapja folynak az edzések keddenként Cziráky József testnevelő tanár közreműködésével.³³ Passalacqua megemlíti, hogy korábban a *Magyar Ifjúság*-ban olvasott Hámosi Tibor tollából egy cikket,³⁴ amelynek téves állításait a sportág agresszivitásáról határozottan visszautasította, egyben különbséget is tett az amerikai futball és a rögbi között. Utóbbi kapcsán kiemelte, hogy a sportágot a szocialista országokban is űzik. Passalacqua nyilatkozatának eredményeként valaki jelentkezett a

28 == Jelen írásban nem térünk ki a „kerülőút” bemutatására, azonban annyit mindenképp érdemes megjegyezni, hogy a Passalacquáról vezetett első dossziében több olyan jelentés olvasható, amelyben a hálózati személyek arról számolnak be, hogy egyes ügyletek, pénzváltások során miként egyeztettek élettársával, hogy aztán ma-gával az olasz követség munkatársával is kapcsolatba kerüljenek.

29 == ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/1. Intézkedési terv „Baumgarten” ügyében, 1966. szeptember 8.

30 == ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. Kivonat „Aknavezető” jelentéséből, 1970. december 2.

31 == ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. U. Sz. jelentése, 1970. február 14.

32 == A jelentésben szereplő „profi” szó az informátor vagy a jelentést átvevő személy tévesztése lehet: a sportág 1995-ig amatőr keretek közt működött, tehát Passalacqua sem kapott pénzt a pályára lépéséiért. A szóhasználat arra utal, hogy valódi tétmérkőzéseken is játszott az olasz nagykövetség munkatársa. Ezt megerősíti Passalacqua nyilatkozata az *Esti Hírlap*nak, amelyben arról beszélt, hogy korábban az olasz és a nyugatnémet bajnokságban is játszott. 2. dosszié 40-904/70 melléklete, valamint *Esti Hírlap*, 1969. április 1., 7.

33 == *Esti Hírlap*, 1969. április 1., 7.

34 == *Magyar Ifjúság*, 1969. március 28., 22.

csapatba,³⁵ de Hámori Tibor is reagált a „*markáns arcú olasz*” szavaira a folyóirat következő számában.³⁶

Cziráky és Passalacqua kapcsolatának pontos eredetére az ÁBTL-ben őrzött anyagokból nem derül fény, azonban egy jelentéstevő arról nyilatkozott, hogy valószínűleg Lantos Gábor mutatta be őt a középiskolai tanárnak.³⁷ A sportújságíró és a diplomata ismeretségének eredetére azonban egy másik dokumentum adhat magyarázatot: egymás szomszédságában laktak, és jó viszonyt ápoltak egymással.³⁸ Egy játékos később visszaemlékezve arról beszélt, hogy Passalacqua Hámorival is ismeretségbe került.³⁹

A rögbisek létszáma gyorsan gyarapodott: 1969 tavaszán a Vörösmarty Gimnázium tanulóihoz árpádföldiek is csatlakoztak, és itt, a XVI. kerületben játszották le az első edzőmérkőzéseiket. Ezekre a találkozókra vasárnaponként egy olyan pályán került sor, ami tizenöt éve hevert kihasználatlanul – ezt szóbeli engedélyt követően használhatták.⁴⁰ Egy másik dokumentumból kiderül: az 1969. május 5-én megrendezett edzőmeccsen a két csapat összecsapását 15–20 néző láthatta, a játékosok pedig egy család házát használták öltözőnek.⁴¹

A következő néhány hónapban tovább folytatódott a sportág szervezése. A békecsabai Központi Tiszthelyettes Iskola egyik hallgatójára hivatkozva Stefanik János rendőr alezredes nemcsak arról írt 1969. december 11-én kelt jelentésében, hogy az illető szeptember folyamán megismerkedett Passalacquával, hanem arról is, hogy az illetékes hatóságok engedélyezték az edzéseket,⁴² amelyek ekkor már nemcsak a Vörösmarty Gimnáziumban, hanem Rákospalotán és Pécelen is zajlottak.⁴³ Utóbbi kerületben és településen is alakultak csapatok, 1970-ben pedig már összesen hat egyesület létéről lehet beszélni.⁴⁴

35 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. U. Sz. jelentése, 1970. február 14.

36 == *Magyar Ifjúság*, 1969. április 4., 23.

37 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Kivonat egy 1969. május 13-án kelt jelentésből, 1969. május 19.

38 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Informátori jelentés egy Carlo Passalacquánál tett látogatásról, 1969. október 14.

39 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Kivonat „Aknavezető” jelentéséből, 1970. december 2.

40 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Kivonat egy 1969. május 13-án kelt jelentésből, 1969. május 19.

41 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202, „Paul” jelentése, 1969. május 19.

42 == Ezek kilétére azonban nem derül fény a jelentésből.

43 == ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Sz. J. Carlo Passalacquáról, 1969. december 11.

44 == Árpádföld, Palota SC, Erzsébeti Spartacus, MTK, Szakipari SE, Péceli Spartacus, Veregyháza. Lásd Bene, 2016: 14. Vida-Szűcs Lajos, korábbi játékos, a *Magyar rögbi-történelem* honlap üzemeltetője a hétcsapatos felsorolást pontosította: az árpádföldiek Pécelen játszottak, majd itt alakult meg belőlük a Spartacus, így hat csapat jött létre 1969–70 folyamán. A péceli klub megalapításáról a *Népsport* is közölt rövid hírt. Lásd *Népsport*, 1969. október 14., 6.

Az iratokban szereplő edzőmérkőzések után 1970. május 9-én sor került az első hivatalos megmérettetésre a Kőér utcai pályán, ahol a Pesterzsébet csapott össze a Péccel. Hogy a rögbi előrelépett az elismertség terén, az is bizonyítja, hogy az MSZMP központi lapja, a *Népszabadság* közölt rövid beharangozót, majd rövid tudósítást a meccsről.⁴⁵ A napilap által bemutatónak titulált mérkőzés 21–21-es végeredménnyel zárult, a játék menetéről pedig kiemelték, hogy az korántsem olyan durva, mint az „amerikai rögbi”. Hosszabb tudósítást nem egy budapesti, hanem a szegedi központú regionális lap, a *Délmagyarország* közölt a mérkőzésről május 13-i számában.⁴⁶

A mérkőzésnek van nyoma Passalacqua dossziéjában is. Az egyik korábbi játékos, aki Szegeden szolgált katonaként 1970 tavaszán, arról nyilatkozott, hogy a diplomatával telefonon beszélgetett május elején. Passalacqua elhívta őt a kérdéses meccsre, azonban az informátor ezt azzal hátrította el, hogy nem tud biztos eltávozási engedélyt szerezni arra a napra.⁴⁷ A kérdéses személy június 27-én személyesen is találkozott Passalacquával, és ekkor ugyancsak szóba került a bemutató mérkőzés: a nagykövetség munkatársa felelgette a korábbi játékos számára, hogy jó lett volna, ha pályára tud lépni.⁴⁸

A magyarországi rögbisport szerveződésének következő fontos állomása volt, hogy a csapatok különböző kupaküzdelmekben mérték össze erejüket. Három ilyen sorozat indult 1970–71 folyamán: a Dunakanyar-, a Felszabadulás- és az OKISZ-kupa.⁴⁹ Problémát jelentett ugyanakkor, hogy ekkor még nem létezett a rendszeres bajnokságokat megszervező központi rögbiszövetség. Ezért a kupaküzdelmek kiírása és lebonyolítása a csapatok felelőssége volt.⁵⁰

Ezen a téren nagy előrelépést jelentett, hogy 1971 folyamán létrejött a Magyar Társadalmi Rögbi Bizottság, amelynek székhelye az Építők Móricz Zsigmond Művelődési Háza volt Kőbányán.⁵¹ Az Építők felügyelte a magyar nyelvű szabálykönyv elkészültét is, amely 150 példányban jelent meg, valamint a játékevezetők képzésének az ügyét is sikerült rendezni.⁵² Ez az év a bizottság szervezésével telt el: erről tanús-

45 = = *Népszabadság*, 1970. május 8., 12.; 1970. május 10., 24.

46 = = *Délmagyarország*, 1970. május 13., 8.

47 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. Kivonatok „Aknavezető” jelentéséből, 1970. december 2.

48 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. „Aknavezető” jelentése, 1970. július 12.

49 = = <http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHuFotoVideoDoksik1970.html>;
<http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHuFotoVideoDoksik1971.html>
(utolsó letöltés: 2019. október 30.).

50 = = *Népszava*, 1971. szeptember 18., 10.

51 = = Uo.

52 = = Bene, 2016: 43.

kodik egy irat, amely arról számol be, hogy az Építők Rózsa Ferenc Kultúrházában már január 28-án volt egy egyeztetés a szakági szövetség létrehozásáról. Itt Carlo Passalacqua arról beszélt, hogy anyagilag támogatja az alapítást, a csapatok számára pedig nyugat-európai túrát szervezne.⁵³ A szövetség végül nem alakult meg, csupán a bizottság jött létre. Ennek okáról a *Népszavának* Szatmári István, a Magyar Testnevelési és Sportszövetség elnökhelyettese beszélt: „...kétségtelen, hogy a sportág az utóbbi két évben előrelépett, de egyelőre még csak tömegsportnak tekinthető, s így a közeljövőben szövetséget sem kaphat.”⁵⁴

A csapatok számára Passalacqua francia és nyugatnémet (hamburgi) utat helyezett kilátásba, és ezen a téren nem beszélhetett a levegőbe, tekintve, hogy jó nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkezett a rögbi esetében is.⁵⁵ Külföldi csapatok azonban már ekkor játszottak a magyar egyesületekkel: az egyik első vendég a Hannover 1878 volt, amely egy magyar vegyes csapat ellen lépett pályára még 1970 augusztusában.⁵⁶ A nyugatnémet csapat látogatása nem lehet véletlen: nagyon valószínű, hogy maga Passalacqua (a csapat korábbi játékosa) hívta meg Budapestre a klubot. Ugyanis korábban több informátor is beszélt arról, hogy a diplomatát korábbi hannoveri játékosársai látogatták meg.⁵⁷ 1971 májusában a tizenegyszeres csehszlovák bajnok Slavia Praha játszott két mérkőzést Budapesten,⁵⁸ majd egy francia csapat, a Toulouse Olympique Aviation Club, a helyi repülőgépgyár egyesülete vendégeskedett Budapesten, szintén két meccsen pályára lépve.⁵⁹

Utóbbi két esetben nincs arra vonatkozó adat, hogy személyes kapcsolatai révén érkeztek Magyarországra a vendégcsapatok. Passalacqua ugyanakkor nemcsak nyugatnémet, hanem francia kapcsolattal is rendelkezett: 1969 decemberében arról beszélt egyik játékosának, hogy nemrégiben járt az RC Toulon csapatánál, ahol beszámolt magyarországi kezdeményezéseiről is.⁶⁰ Emiatt nem lehet véletlen, hogy a magyar csapatok számára egy esetleges franciaországi utazást vetett fel 1971-ben.

53 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. „Péter Pál” jelentése, 1971. február 3.

54 = = *Népszava*, 1971. február 27., 6.

55 = = Jelen írásban a különböző magánocélú adásvételi ügyleteire nem térünk ki, azonban annyit érdemesnek tartunk közölni az iratokra támaszkodva, hogy ezek lebonyolításához rendelkezett külföldön megfelelő ismeretségi hálóval.

56 = = *Népsport*, 1970. augusztus 27., 7.

57 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. „Aknavezető” Carlo Passalacquáról, 1970. április 18.; Cs. S. jelentése, 1969. december 1.; U. Sz. jelentése, 1970. február 14.

58 = = *Népsport*, 1971. május 13., 6.

59 = = Sárközi István, korábbi játékos, játékvezető közlése. <http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHuFotoVideoDoksik1971.html> (utolsó letöltés: 2019. október 30.).

60 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-14720/2. „Aknavezető” Carlo Passalacquáról, 1970. április 18.

Carlo Passalacqua azonban már nem sokáig tudta egyengetni a magyar rögbi fejlődésének útját: 1971. december 18-án végleg elhagyta Magyarországot.⁶¹ A személyi dossziéjának végén található dokumentum szerint a budapesti szolgálati ideje alatt sok energiát fordította arra, hogy meghonosítsa a rögbit – ez pedig néha a konzulátusi munkájának rovására történt. Az 1966-os „államellenes tevékenységével”, illetve annak gyanújával kapcsolatban feljegyezték: „*Passalacqua operatív ellenőrzése során nem merült fel olyan adat, amely nevezett hazánk elleni ellenséges tevékenységére utalt volna. [...] A személyi dossziében szereplő személyek közül operatív nyilvántartásba vételt nem eszközöltünk és ilyet nem is javasolunk.*”⁶² A dossziét 1972. január 15-én az állambiztonsági szervek lezárták.⁶³

= = = Összegzés

A magyar állambiztonság elsősorban nem Carlo Passalacqua sportszervezői tevékenységére volt kíváncsi, azonban az iratanyag második részében számos olyan jelentés található, amely erre vonatkozik. Az „imperialista” sportágnak titulált rögbi meghonosítására tett kísérlete már önmagában is érdekes lehetett a hatóságok számára, az viszont még inkább felkelthette figyelmüket, hogy a meghonosítandó csapatsport első játékosai középiskolások voltak, akik egy-két évvel később sorkatonaként szolgáltak. Tartottak ugyanis tőle, hogy Passalacqua információt gyűjthet be a Néphadseregről Olaszország számára – erre azonban nem került sor. Az olasz nagykövetség munkatársának beszerzése sikertelen volt, mivel sem ügyleteivel, sem a rögbivel nem tudták kizsarolni belőle az együttműködést. Sőt, maguk az illetékes rendőrtisztek vonták le az öt évig tartó megfigyelés után a következtetést, hogy Passalacqua nem végzett „államellenes tevékenységet”.

A megállapítást kifordítva ugyanakkor elmondható: a magyarországi sportélet felpezsdítése érdekében viszont igenis tevékenykedett. Sok fiatal képes volt megnyerni a rögbi számára, amely végül a diplomata Magyarországról való távozását követően képes volt a saját lábán is megállni (maga Passalacqua a távolból is kapcsolatban maradt magyarországi sporttársaival). Ez korábban egyetlen más próbálkozásnál sem történt meg: a rögbi nem volt képes Magyarországon gyökeret eresztetni, azonban

61 = = Vida-Szűcs Lajos hívta fel jelen sorok írójának a figyelmét arra, hogy 1971. december 18-án a Magyar Társadalmi Rögbi Bizottság bált rendezett a székházában. (A meghívót lásd: <http://www.ecbservices.hu/RogbitortenelemHu/fotodoku1971/19711218EpitokRogbisBalPlakat700.jpg>.) Szintén ugyanő járt utána annak, hogy az eseményen készült képeken Passalacqua nem látható. Az olasz diplomatának valószínűleg sürgősen kellett elutaznia Magyarországról, ha a számára kiemelkedően fontos ügyként kezelt rögbivel kapcsolatos rendezvényen nem volt jelen. Távozásának okairól, körülményeiről azonban az állambiztonsági jelentések nem árulnak el semmilyen információt.

62 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Javaslat „Baumgarten” dossziéjának a lezárására, 1972. január 15.

63 = = ÁBTL 3. 1. 5. O-147202. Zárólap, 1972. január 15.

Passalacqua szervező tevékenysége nyomán megindult a belső, organikus fejlődés, amely az általa kinevelt játékosok munkájának, kitartásának volt köszönhető.

A sportág magyarországi meghonosításának időszakából kevés forrás (visszaemlékezések, újságcikkek stb.) áll a rendelkezésünkre, ezért fontosnak nevezhető az ÁBTL-ben őrzött, Passalacquára vonatkozó iratanyag, amely ugyan nem a rögbi szervezését volt hivatott dokumentálni, de a sporttörténet szempontjából mégis jól használható.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3. 1. 5. Operatív dossziék

O-11719 Martino Concas

O-14720 Carlo Passalacqua

=== Sajtó ===

Délmagyarország, 1934. május 13.; 1970. május 13.

Dunántúli Napló, 1957. szeptember 5.

Esti Hírlap, 1969. április 1.

Magyar Ifjúság, 1969. március 28.

Népsport, 1969. október 14.; 1970. augusztus 27.; 1971. május 13.

Népszabadság, 1970. május 8.; 1970. május 10.

Népszava, 1971. február 27.; 1971. szeptember 18.

MTI Sportkiadás, 1935. augusztus 11.

Sportvilág, 1906. szeptember 9.

=== Hivatkozott irodalom ===

75 let..., 2001

75 let českého ragby – 1926–2001. Česká ragbyová unie.

Áros, 1980

Áros Károly: *Sportjátékok könyve*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

Bene, 2016

Bene Kálmán: *A magyar rögbi sport története – 1968–1988*. Szerzői kiadás.

Ecsedi–Sőregi, 1935

Ecsedi István – Sőregi János: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934*. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város Déri Múzeumának Kiadványai.

Józsa-Pelles, 1999

Józsa Judit – Pelles Tamás: *A budapesti olasz iskola története. Levéltári dokumentumok tükrében.*

http://web.axelero.hu/pellestamas/Tamas/bpolisk.htm#_Toc189915869
(utolsó letöltés: 2020. február 18.).

Miklós, 2017

Miklós Dániel: Az uniós rögbi magyarországi kezdetei. In: *Nem mindennapi történelem. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból.* Budapest, Gondolat.

Molnár, 1879

Molnár Lajos: *Athletikai gyakorlatok*. Budapest, Szerzői kiadás.

Pluhár, 1938

Pluhár István: Jellemző vonások a nemzetek labdarúgásában. *Testnevelés: Az Országos Testnevelési Tanács hivatalos Szakközlönye*, 5. sz. 340–349.

Zeidler, 1997

Zeidler Miklós: A nemzeti stadiontól a Népstadionig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 26. kötet. Budapest, Budapest Történelmi Múzeum – Budapest Főváros Levéltára.

Zeidler, 2012

Zeidler Miklós: *A labdaháztól a Népstadionig, Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században*. Budapest, Kalligram.

Kulcsszavak

=====

ellenkultúra, hírszerzés, Olaszország

/ A Tolerated Sport under Observation /

Carlo Passalacqua and the launching of the rugby union
in Hungary in the light of the internal security reports

Rugby union is not one of the most popular sports in Hungary although many attempts were made to introduce this code of football in the country in the 20th century. The first successful attempt was made by an employee of the local Italian Embassy, Carlo Passalacqua at the end of the 1960s. Initially, the Hungarian internal security focused on him because of his shady businesses, but later his sports organizer activity also became a subject of their interest. The Historical Archives of the Hungarian State Security keeps two dossiers regarding the activities of Passalacqua. In the second one we can find reports about his work to establish the rugby union in Hungary. Given the scarcity of sources in the era, this dossier contains important information about birth of rugby union in Hungary.

==== *Argejő Éva* =====

/// Egy megcsalt szerelmes kálváriája

Vajda Tibor államvédelmi tiszt színeváltozásai
az emigrációban¹

Az 1990-es években az ausztrál közvélemény komoly figyelmet fordított egy magyar vonatkozású ügyre. Az Ausztráliában élő Bárdy Magdának 1993 januárjában jutott tudomására, hogy az első férje, Somogyi István 1951-ben történt erőszakos haláláért felelős Vajda Tibor államvédelmi százados azonos a Sydney-ben köztisztletnek örvendő dr. Timothy Vajda szájsebész főorvossal. A becsületsértési perbe torkolló események 1995 és 1998 között emlékezetes hullámokat kavartak a magyar belpolitikában is.² Az ügygel kapcsolatban napvilágot látott írások elsősorban Vajda életrajzának a botránnyal összefüggő néhány évre koncentráltak, ezért érdemes az életpálya 1970-ig tartó első, az állambiztonsági források alapján legjobban dokumentálható szakaszát ismertetni.

Vajda Tibor második világháború előtti éveiről az államvédelmi pályafutásának vége felé, 1952-ben írt és a Beltügyminisztérium személyügyi iratai között megőrzött önéletrajza tudósít.³ Vajda Budapesten született, 1924. január 26-án. Négy osztályt végzett a jó hírű Kölcsey Ferenc Reálgymnáziumban, ám 1939-ben otthagyta az iskolát. 1939-től 1941-ig az apja Lovag utcai, családi vállalkozásban működtetett fogtechnikai műhelyében volt inas. 1939 nyarán Vajda két hónapot Olaszországban is eltöltött szakmai képzésben, de mivel nem kapott tartózkodási és munkavállalási engedélyt, hazajött. 1942-től fogtechnikussegéd, 1945 után pedig mestervizsgát is tett. Esetében fontos ezt a szakmai utat kiemelni, mert a családi örökségként rá hagyományozódott fogtechnikai szakmának nagyon sokat köszönhetett, pályájának nagyobb

1 = = A tanulmány az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2019. november 20-án rendezett konferencián (A magyar emigráció az állambiztonság göröcsöve alatt) elhangzott előadás első részének szerkesztett változata.

2 = = A napisajtóból csak néhány cikkre utalunk: Pünkösti, 1998.; Gyekiczki, 1998.; Csontos, 2002.

3 = = ÁBTL 2.8.1. 5976. Önéletrajz, 1952. január 9.

részét ez határozta meg. 1944. május 15-én munkaszolgálatra hívták be Jolsvára, onnan Fülekre szállították őket gyári munkára, itt apját munkaszolgálatosként a nyilasok meggyilkolták.⁴ Október 8-án megszökött Fülekről, és hamis papírokkal Budapesten bujkált, ahol néhány kisebb, nyilasok elleni akcióban is részt vett.

1945 február végén a Szociáldemokrata Párt, majd még ugyanezen év júliusában a Magyar Kommunista Párt (MKP) soraiba lépett. 1945 decemberétől az MKP Budapest VI. kerületi szervezetében körzeti titkár volt. 1946. május 18-án az MKP VI. kerületi káderosztályának javaslatára került a politikai rendőrséghez, ahol először a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán nyomozóként, majd a jogutód szervnél, az Államvédelmi Osztályon csoportvezetőként, később alosztályvezető-helyettesként szolgált. 1945 márciusában megnősült, felesége, Bán Éva – aki előzőleg gépirónő volt a Csepel Motor Service-nél – 1948-tól államvédelmi hadnagyként szintén a politikai rendőrség kötelékébe lépett. Fiuk, Vajda János 1946-ban született, Ágnes lányuk 1951-ben.⁵ 1949-ben Moszkvába küldték a Dzerzsinszkij Akadémiára, ahonnan 1950 októberében tért haza. Ekkor századosból őrnaggyá léptették elő, és az akkor alakult Vizsgálati Főosztály helyettes vezetőjévé, egyben a VI/1. Vizsgálati Osztály vezetőjévé nevezték ki.

Egy 1959-ben róla íródott jelentésben értelmes, jó felfogású, gyors észjárású munkatársként, az egyik legképzettebb szakemberként jellemezték, aki *„1948-ig a belső reakció elhárítás vonalán dolgozott. Az FKP, SZDP, FMDP, NPP pártokkal foglalkozott. 1948-tól 1952. november 28-ig – amikor elbocsájtották őt – az AVH Vizsgálati Osztály vezető helyettese volt. Jelölt beosztásában megismerte az összes szerv operatív ügyeit. 1950-51-es években részt vett a koncepciós pereket előkészítő vizsgálati munkában, többek között Kádár elvtárs kihallgatását végezte.”*⁶ A Vizsgálati Főosztály abban a két évben, amíg Vajda volt a helyettes vezetője, mintegy 2000 letartóztatott ügyével foglalkozott.⁷

Vajda emigrációból történő első hazalátogatásakor, 1969 júniusában a BM III/II-4/A alosztály „Hunyad” fedőnéven tájékoztató (operatív) dossziét nyitott a vele kapcsolatos adatok gyűjtésére. Ebben az egyik összefoglaló jelentés írója igen jó képességű, alapos szakmai tudással rendelkező, széles látókörű vezetőnek tartotta, akit 1952. november 28-án – akkori vezetőjével – Juhász László av. ezredessel való személyes ellentéte miatt szereltek le.⁸ Vajda ezután rövid ideig a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője volt.⁹ 1953. január 12-én a Péter Gábor-ügyben letartóztatták, majd 1953. december 24-én a Budapesti Katonai Bíróság első fokon és jogerő-

4 = = ÁBTL 2.8.1. 5976. Összefoglaló, 1951. május 28.

5 = = ÁBTL 2.8.1. 5976. Kiegészítő környezettanulmány, 1959. január 19.

6 = = ÁBTL 3.1.5. O-15833. Jelentés, 1959. április 9.

7 = = ÁBTL 3.1.5. O-15440. Feljegyzés, 1958. december 2.

8 = = ÁBTL 3.1.5. O-15440. Összefoglaló jelentés, 1969. június 3.

9 = = ÁBTL 2.1. VI/17. (V-150031). Feljegyzés, 1979. július 17.

sen is népellenes bűntett, halált okozó súlyos testi sértés büntette, folytatólagosan elkövetett társadalmi tulajdon elleni bűntett miatt hatévi börtönbüntetésre, tízévi közügyektől való eltiltásra és vagyona fele részének elkobzására ítélte.¹⁰ A bíróság indoklása szerint a Vizsgálati Főosztály vezetőjeként tudomással bírt és esetenként részt vett őrizeteseinek megverésében. Több alkalommal javaslatot tett őrizeteseinek bántalmazására, 1952 júliusában részt vett Burgiasev Gyuró őrizetes megverésében, aki a verést követő néhány nap múlva meghalt, 1951–1952-ben pedig több alkalommal különböző tárgyakat tulajdonított el az őrizetbe vett személyek házkutatási anyagából, összesen kb. 5 000 Ft értékben.

1956. január 9-én felesége, Bán Éva férje kegyelemben részesítését kérte. Kérelmét azzal indokolta, hogy férje büntetéséből három évet már letöltött, ez idő alatt magatartása és munkateljesítménye kifogástalan volt. Hivatkozott arra is, hogy két kiskorú gyermekének felnevelése nagy anyagi terhet ró rá. Mindezeket figyelembe véve kérte férje kegyelemben részesítését.¹¹ Vajda Tibor fél évre rá, 1956. október 15-én az 1953. évi II. tvr. alapján közkegyelemmel szabadult.¹² Ekkor új személyi igazolványt állítottak ki számára, melybe foglalkozásként eredeti szakmája került beírásra: „fogtechnikus”. Így többé hivatalos irat nem utalt Vajda politikai rendőrség kötelékében töltött éveire. Ügyében a rehabilitációs eljárás az 1956-os forradalom miatt félbeszakadt, és külföldre szökése miatt nem fejeződött be.

Két vallomásból értesülhetünk arról, hogy mi történt Vajda Tiborral az 1956-os szabadulását követően. 1969-es hazalátogatása alkalmával a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (ΚΕΟΚΗ) beszélgetést kezdeményezett vele. Ekkor a következőket mondta ezzel kapcsolatban: „Az ellenforradalmi események során többször telefonon kereste a vizsgálati főosztályt, ahol jelentkezett az ellenforradalom elleni harcra, de nem tudtak részére tájékoztatást adni. Eközben ellenforradalmi csoportok több esetben keresték lakásán, és anyósáék lakásán. Ekkor több elvtársnál, ismerősnél bujkált napokig. Ebben az időszakban tanácsot kért akkor és jelenleg is magas pártfunkciót betöltő elvtáristól – nevét nem volt hajlandó közölni – aki azt a tanácsot adta neki, hogy részére ebben a szituációban a legbiztosabb, ha külföldre távozik.”¹³ A másik vallomást Gálfalvi Géza tette 1962-ben. Gálfalvi apósa és Vajda Tibor édesanyja testvérek voltak, ők pedig gyermekkori jóbarátok, így szoros családi-baráti kapcsolatban álltak egymással. Gálfalvi szerint Vajdát a forradalmárok többször is keresték az otthonában. „Vajda 1956. október 23. után felment a lakásukra és megkérte őket, hogy engedjék meg, hogy náluk legyen egy ideig, mert fél a lakásán tartózkod-

10 == Az ítélet (Hb. IX. 00365/1953.) szövege nem, csak tartalma ismert az állambiztonsági szervek által Vajda ügyében készített későbbi iratokból, lásd ÁBTL 2.1. VI/7. (V-150031). Feljegyzés, 1964. szeptember 29., Feljegyzés, 1979. július 17.

11 == ÁBTL 2.1 VI/7. (V-150031). Vajda Tiborné beadványa a Legfőbb Ügyésznek, 1956. január 9.

12 == ÁBTL 2.1 VI/7. (V-150031). Értesítés, 1956. október 16.

13 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1969. május 15.

ni.¹⁴ Gálfalvi még azt is elmondta, hogy Vajda ekkor egy kéziratot bízott rá megőrzésre, melyet a börtönben írt a büntetésével, volt vezetőivel, valamint más vezetőkkel kapcsolatban. Ezt a kéziratot Gálfalvi – aki 1953-ban a BM II/1. Osztály kapcsolata volt¹⁵ – 1962-es hazatértét követően leadta a BM Politikai Nyomozó Osztály II. alosztályának.¹⁶ A Gálfalvi család 1956 októberében megengedte, hogy Vajda velük maradjon, és néhány nap múlva, Bécsbe is együtt disszidáltak. Vajda ekkor még egyedül ment, felesége a két gyerekkel csak néhány hét múlva követte őt Bécsbe.

Vajda Tibor 1956 novemberétől 1957. január 16-áig Bécsben töltött időszakáról egyfelől az évekkel később rokonoknak írt levelezéséből szerezhetünk tudomást, másfelől Gálfalvi Géza említett vallomásából. Együtt disszidáltak ugyan, de Vajda egy ideig még Bécsben maradt, a Gálfalvi család pedig továbbment Londonba. Innen Gálfalvi – válását követően – 1962-ben hazatért, s az állambiztonsági szerveknek ekkor számolt be az emigrálását követő évekről. Míg Vajda magyarországi rokonainak írt leveléből¹⁷ az derül ki, hogy a néhány Bécsben töltött hét alatt egy fogorvosnál dolgozott fogtechnikusként, ahol állítása szerint nagyon jól keresett, addig Gálfalvi hat évvel későbbi vallomása némiképp árnyalja a történetet. Visszaemlékezése szerint Vajdát Bécsben az utcán és szórakozóhelyeken különböző kétes elemekkel látták tárgyalni. Gálfalvi vallomása szerint „*kiérkezésük után, mikor szoba került, hogy jelentkezni kell a rendőrségen, Vajda szemmel láthatóan félt. A rendőrségen való jelentkezésnél, mikor ők 10–15 percet töltöttek a kihallgatósobában, Vajda 3–4 órát volt bent, ők a folyosón várakoztak rá. Mikor Vajda kijött, megkérdezték tőle, miért volt bent olyan sokáig, azt válaszolta, hogy sokat kellett várnia.*”¹⁸ Tovább nem érdeklődtek tőle, mert látták a viselkedésén, hogy nem mond igazat. Bécsben történt kihallgatásáról a magyar állambiztonsági szervek is tudtak, ez a Vajda Tiborról gyűjtött anyaguk 1965-ös felülvizsgálatáról szóló határozatból is kiderül: „*1956 novemberében Ausztriába szökött, ahol az osztrák rendőrségen részletesen kihallgatták a Belügyminisztériummal kapcsolatban.*”¹⁹ Ezzel szemben 1969-ben, a KEOKH épületében történt beszélgetés során Vajda azt állította, hogy bécsi tartózkodása idején rendőrségi kihallgatáson nem vett részt.

Vajda Tibor és családja 1957. január 17-én Bécsből Genovába távozott, ahol a Flavinia nevű hajóra szállva Ausztráliába indultak, ahova februárban meg is érkeztek. Vajda 1969-es hazlátogatása alkalmával találkozott Gálfalvival, akinek többek között elmesélte, hogy a hajón volt egy kellemetlen incidense. Egy Tóth nevű személy azt állította róla, hogy ávéhás volt, és annak idején kihallgatta őt. Vajda azonban két ta-

14 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1962. április 20.

15 == Uo.

16 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1961. december 14.

17 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Vajda Tibor Budapesten élő rokonainak írt levele, 1968. március 4.

18 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1962. április 20.

19 == ÁBTL 2.1. VI/17. (V-150031). Határozat, 1965. február 10.

núval felkereste Tóthot kabinjában, és felelősségre vonta, majd megfenyegette, hogy Ausztráliába érve feljeleníti rágalmazásért.²⁰ Határozott fellépése hatott, és a férfi az út hátralévő részében csendben maradt.

„És most megpróbálok egy rövid, de átfogó képet adni egy szerény képességű, de nagyon beképzelt emigráns életéről Ausztráliában.” Ezzel a mondattal kezdi a rokonoknak írt levelét Vajda Sydney-be érkezésük után egy évtizeddel. „Az egyetlen okunk idejönni az volt, hogy minél távolabbra akartunk kerülni [Magyarországtól]”²¹ – folytatta levelét. Elmondása szerint minden bevándorlót, akit nem vártak rokonok, egy városközeli nagy táborban szállásoltak el, és ügyük intézéséig naponta onnan vitték őket gazdasági jellegű munkára. Vajda innen mindjárt az első nap eltávozott, és pénz nélkül Sydney-be ment. Két hétig magyar ismerősök konyhájában, pincéjében vagy verandáján húzta meg magát éjjelente, míg nappal a munkanélküli hivatal útján egy fémáruraktárban végzett igen nehéz fizikai munkát. Két hét munkájával összegyűjtött annyi pénzt, hogy családját a táborból Sydney-be hozza. Fél évig egy kis szobát béreltek. A gyerekek iskolába jártak, a felesége egy magyar származású bevándorló varrodájában dolgozott, Vajda pedig politúrozó lett egy közeli bútorgyárban.

Vajda Tibor már megérkezésekor jelentkezett az ausztrál Egészségügyi Minisztériumnál azzal, hogy Magyarországon vizsgázott fogászként hajlandó akár vidéken is dolgozni. Ám hiába állította, hogy 1949-ben a Budapesti Orvostudományi Egyetem fogorvosi karán végzett, diploma hiányában azzal utasították el, hogy Ausztráliában csak igazolt egyetemi végzettséggel rendelkező fogorvosok praktizálhatnak. A fogorvosi végzettségéről szóló állítását egyébként 1993-ban a személye körüli botrány kipattanásakor – mikor Vajda ausztráliai tevékenységéről Magyarországra is eljutottak az információk – a SOTE Fogorvostudományi Karának dékáni hivatala hivatalosan is cáfolta.²² Fél év fizikai munka után, ha nagy nehézségek árán is, de sikerült Vajdának fogtechnikusként elhelyezkednie, és onnantól rengeteg munkával egyenesbe tudta hozni a család életét.

1957 júliusában – fél évvel Ausztráliába érkezésüket követően – Vajda 300 font kölcsönt vett fel, ezzel elment a helyi zsidó segélyszervezethez (Australian Jewish Welfare Society), ahol a bemutatott 300 fonthoz kölcsönbe kapott további 600 fontot. Az így összejött 900 fontot letette előlegnek, és részletre megvásárolt 3000 fontért egy régi, de jó helyen lévő házat. Bár három helyre kellett törleszteni és kamatot fizetni, ez még csak a kezdet volt, mert egy újabb kölcsönből vásárolt egy használt fogorvosi felszerelést és a ház egyik szobáját berendezte fogorvosi rendelőnek. Három éven keresztül nappal dolgozott, este fogorvosként illegálisan otthon rendelt a lassanként kialakult pacientúrájának, éjjel pedig elvégezte a fogtechnikai munkákat.

20 = = ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1969. május 15.

21 = = ÁBTL 3.1.5. O-15440. Vajda Tibor Budapesten élő rokonainak írt levele, 1968. március 4.

22 = = Csapó, 1993: 60

„Az engedély nélküli praktizálás persze törvénybe ütköző cselekedet volt, de ezt itt csak enyhe pénzbüntetéssel büntetik, és én soha nem voltam büntetve” – írta levelében.

A család anyagi helyzetének megszilárdítását követően, kikerkezésük után két és fél évvel, 1960-ban indult be szédületes szakmai karrierje. Ekkor hoztak egy törvényt, amely lehetővé tette az Ausztráliában letelepedett fogorvosok számára – akik hosszú évekig nem dolgozhattak a szakmájukban –, hogy kétéves továbbképzést követően hivatalosan is praktizálhassanak. S bár Vajda Tibor Magyarországon soha nem végezte el a fogorvosi kart, sikerült beverekednie magát a kétéves képzésbe bekerült hetven vizsgázott fogász közé. Az előadások és a gyakorlati klinikai munka a Sydney-i Fogászati Klinikán folyt, a végén gyakorlati, írásbeli és szóbeli vizsgát kellett tenniük, s végül azokat regisztrálták Ausztráliában hivatalosan praktizáló fogorvosként, akik ennek a vizsgasorozatnak sikerrel megfeleleltek. A 70 jelentkezőből végül mindössze 20-an kaptak hivatalosan praktizálási engedélyt – Vajda Tibor volt közülük az egyik.

Vajda most már hivatalosan is dolgozhatott fogorvosként, de ennek súlyos anyagi ára volt, mivel a képzés ideje alatt nem tudott munkát vállalni és pénzt keresni. E két év alatt két barátja heti 20–20 fontot kölcsönzött a családnak, amit a sikeres vizsgák után kellett visszafizetnie. Végül több ezer fontos adóssággal a nyakában jutott a hivatalos fogorvosi végzettséghez. A baráti kölcsön visszafizetése mellett még újabb hiteleket vett fel, amiből teljesen átépítették a házukat, és modern rendelőt rendezett be magának, „amilyent Magyarországon még soha nem láttak” – büszkélkedett hazairótt levelében a rokonoknak, egyben vázolvva nekik a kölcsönfelvételekkel folytatott hazárdjátékát is. „Eme rothadt magatartásom bűnös következményeként egy szép modern házban lakunk, beépített modern bútorokkal a technika minden vívmányával felszerelve, egy egyre bővülő festmény gyűjteménnyel, minden 18–24 hónapban kicserélem az autót a legújabb modellre” – írta a levelében.²³

A munkája mellett Vajda a családját tekintette élete másik fontos részének. Ekkorra már mindkét gyereke egyetemre járt, a fia pszichológusnak készült, a lánya gyógyszerésznek vagy kutató kémikusnak. Hivatalos fogorvossá válása után a felesége többé már nem vállalt munkát, a háztartást látta el, s emellett elvégzett egy egyéves fogászati asszisztens tanfolyamot, és a férjének segített az otthoni praxisban.

Hivatalos fogorvossá válása gyors szakmai karriert kínált fel az akkora már Timothy Vajdává lényegült Vajda számára, és életútja további alakulásában is nyomon követhetjük hatalmas munkabírását és mérhetetlen ambícióját. A napi 8–10 órás praktizálás mellett fogászati kutatómunkát is végzett. A Sydney-i Egyetem szájsébeszeti klinikáján kisebb daganatos műtéteket vállalt, a szájsébeszetre is jogosító diplomáért. „Legszívesebben bent maradtam volna az egyetemen állandó munkatársnak, de ott csak a felét tudnám megkeresni, mint magán prakszisban, és ezt nem engedhetem meg magamnak addig, amíg a gyerekek nem végeztek és nekik nincs egy bizonyos tőketartalékuk” – írta a rokonoknak. Emellett eldicsekedett, hogy bár Sydney-

23 == ÁBTL 3.15. O-15440. Vajda Tibor Budapesten élő rokonainak írt levele, 1968. március 4.

ben számos magyar fogorvos praktizál, tudományos körökben ő a legismertebb, „mert míg én évekig a Fogászati Klinikán és a Sydney Egyetemen dolgoztam, és minden tudományos előadáson részt veszek, addig a többiek amióta regisztrálva lettek, soha semmilyen továbbképzésen nem vesznek részt, csak pénzcsinálással vannak elfoglalva. Az igaz, hogy többen komoly vagyont gyűjtöttek már össze, és nekem hozzájuk hasonlítva nincs semmim” – írja. Majd levelét így zárta: „Én ma is ugyanaz az egocentrikus fráter vagyok, mint mindig voltam, csak kissé meghízva, megkopaszodva és megöregedve.”²⁴

Az állambiztonsági iratok tanúsága szerint Vajda Tibor kétszer látogatott haza, először 1969-ben, egy világ körüli út egyik állomásaként érkezett feleségével 9 napra Budapestre, majd rá egy évre, 1970-ben egyedül tért vissza néhány napra, útban Párizs felé, ahol egy komoly szájsebészeti műtét végrehajtására várták. 1969-ben, miután stabil egzisztenciát teremtett a családnak, feleségével befizettek egy hosszabb világ körüli útra, mely Sydney–Hongkong–Athén–Budapest–Róma–Madrid–London–Boston–Los Angeles–Las Vegas–Honolulu–Sydney városokat érintette. 1957-es ausztráliai megérkezésük óta ez volt az első alkalom, hogy elhagyták új hazájukat. Ausztráliában élő barátai óvták a hazatéréstől, és a Los Angelesben élő nagynénje is levélben kérte, hogy álljon el ettől a tervétől.²⁵ Az utazásuk rossz előjellel indult, mivel a csoport minden tagja megkapta a magyar vízumot, csak ők nem. Az ausztrál utazási iroda azonban megnyugtatta őket, hogy Athénban várja őket a vízum. De nem így történt. Az állambiztonsági iratokból jól nyomon követhető, hogy Vajda Tibor 1969 áprilisában vízumkérelmet nyújtott be, melyre április 18-án válasz is született: „Meglévő adataink alapján – a BM. III/1. Osztály jogi véleménye szerint – nincs lehetőség Vajda Tibor ellen büntetőeljárás kezdeményezésére”, ezért vízumkérelme teljesíthető. Az iraton kézzel írt széljegyzetként a következő olvasható: „A javaslattal egyetértek. Beutazása esetén meg kell szervezni az ellenőrzését is. Nem hiszem, hogy egy ilyen lehetőséget az amerikaiak vagy az izraeliek kihagytak volna.”²⁶ Vajda Tibor neve azonban rajta volt egy ideiglenesen tiltó névjegyzéken, április 28-án távirat ment az összes vízumkiadó helyre, és az ügyintézés összehangolatlansága miatt megtagadták a vízum kiadását. Athénban Vajda táviratot küldött Kádár Jánosnak, melyben segítségét kérte a beutazásukhoz, és várakozásuk ideje alatt, hirtelen elhatározásból elutaztak Tel-Avivba meglátogatni Vajda húsz éve ott élő öccsét. Így Izraelben érte őket a hír, hogy Athénban átvehetik a vízumot. Így érkeztek meg 1969. május 6-án Budapestre.

A kilencnapos itt-tartózkodásuk idejére az állambiztonsági szervek megszervezték Vajda Tibor megfigyelését. A BM III/6. Osztály szoros külső figyelmet végzett, ráállították „Szekfű” fedőnevű ügynöküket és „Repülő” fedőnevű társadalmi kap-

24 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Vajda Tibor Budapestén élő rokonainak írt levele, 1968. március 4.

25 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Feljegyzés, 1969. május 20.

26 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Javaslat, 1969. április 18.

csolatukat, akik állandó kísérői voltak.²⁷ A rokoni-baráti látogatásokon túl Vajda itthon még dr. Kemény Imre professzor meghívásának tett volna eleget, akit előzőleg már vendégül látott Sydney-ben, ahol a klinikát is megmutatta neki.²⁸ Ennek viszonzásául Vajda „*A modern fogpótlás eredményei Ausztráliában*” címmel tartott volna előadást a Magyar Fogorvos Szövetség 26. tudományos ülészakán, ezt azonban a vízum körüli bonyodalom miatt lekészte. „Szekfű” beszámolója szerint azonban így is a kilenc budapesti napból hetet – reggel nyolc és délután fél 2 között – tapasztalatsere céljából Kemény Imrével töltött a Fogászati Klinikán. „*Elmondása szerint sokat tanult itthon, de úgy érzi, segített is, mert több olyan módszert adott át, amit Magyarországon még nem alkalmaznak, vagy kísérleti stádiumban van.*”²⁹ Vajdát nem sokkal később a Magyar Fogorvosok Tudományos Egyesülete tiszteletbeli tagjává választotta. Ittléte alatt találkozott még többek között Dárdai Andrással, az Operaház művészeti vezetőjével, Tamás Ervin festőművésszel, valamint Komlós Jánossal, akivel egy időben teljesített szolgálatot az ÁVH-n, és telefonon beszélt az ÁVH hajdani orvosával, dr. Bálint Istvánnal, akivel együtt töltötték a büntetésüket az ötvenes években a váci börtönben.

Május 13-án Vajda Tibor értesítést kapott a КЕОКН-tól, hogy beszélgetésre várják. Számított ugyan rá, hogy a ВМ-ből érdeklődni fognak utána, de ez a berendelés váratlanul érte, s olyan nyugtalan lett, hogy felhívta az angol követséget, valamint Kádár János titkárságát. Kádárnak megköszönte a gyors vízumügyintézkedést, és neki is elmondta, hogy berendelték a КЕОКН-ba. Az ottani beszélgetés során a jelenlegi életkörülményei, egzisztenciája, esetleges ausztrál belügyi kapcsolatai kerültek szóba. Vajda végül megnyugodva távozott, és az utcáról felhívta az angol követséget, hogy minden rendben van.³⁰ „Szekfű” jelentése szerint Vajda felesége halálra volt rémülve, és mindvégig sírt, amíg a férje a КЕОКН-on volt.

Az állambiztonsági szervek által Vajda Magyarországról való távozását követően készített feljegyzés szerint a Vajda ellenőrzésével kapcsolatosan bevezetett intézkedések eredményesek voltak, dekonspiráció nem történt. Több oldalról sikerült a tevékenységére, életkörülményeire és magatartására adatokat beszerezni. De ezen túl szükségesnek tartottak további intézkedéseket bevezetni, mert továbbra sem volt világos beutazásának valódi célja. „*A vele történt beszélgetés során igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy az állambiztonságban eltöltött évek mély nyomot hagytak benne. Pl. a Szovjetunióbeli tanulmányaira való visszaemlékezés, vagy az 50-es évek eseményeinek felvetésekor tanúsított érzékenyülés. Elmondta, hogy ő nagyon szeretete az állambiztonsági munkát, újításokat is bevezetett, de nem jött ki a főnökével, Juhász Lászlóval, mert ő ellenezte a koncepciók pereket, több esetben is kifogást emelt*

27 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Összefoglaló jelentés, 1969. június 3.

28 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1969. május 15.

29 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Feljegyzés, 1969. május 20.

30 == ÁBTL 3.1.5. O-15440. Jelentés, 1969. május 15.

ellene, és ezért lejárató hadjáratot indítottak ellene. Mindezek az ellentmondásos tények, események szükségessé teszik, hogy Vajda Tibor ügyében további tanulmányozó munkát folytassunk.³¹ Gálfalvi Géának is be kellett számolnia a Vajdával folytatott beszélgetéseiről és a vele kapcsolatos tapasztalatairól. Gálfalvi szerint Vajda Ausztráliában politikával nem foglalkozott, csak egy szűkebb baráti társasággal, 8–10 családdal tartotta a kapcsolatot, főként olyanokkal, akik segítettek őt a kezdeti nehéz időkben. Fogorvosként széles körű praxist teremtett, és orvosi kutatásai révén tudományos körökben komoly tekintélyre tett szert. Vajda azt elmondta Gálfalvinak, hogy nagyon keményen kellett dolgoznia, de az életével, elért szakmai eredményeivel meg van elégedve, s ezen már nem akar változtatni. Benyomása pozitív volt az országról, meglepte őket a nyugodt légkör és a szép kirakatok. Szívesen maradtak volna még néhány hetet. *„Magatartásuk igen szerény és mértéktartó volt. Semmiféle politikai megjegyzést, vagy a nyugati életformát magasztaló kijelentést nem tettek. Elutazásukkor többször elmondta, hogy hosszú idő óta igazán boldogok itthon voltak, s ha lehetővé teszik, 2-3 év múlva újra hazalátogatnak.”* Vajda ekkor mondta el Gálfalvinak: *„Itthoni életében egy nagy szerelme volt, és ez az a munka volt, amit a BM-nél végzett. Szerelme megszalta, és ezt ő tudomásul vette.”*³²

Az 1970-es hazalátogatásáról egy 1970. november 19-én keletkezett jelentésből értesülhetünk. Vajda most egyedül érkezett, november 6–14. között két hétig a Royal Szállóban lakott, s bár a szállodában sok barátja kereste fel, látogatásának célja kifejezetten szakmai volt. Előadásokat tartott a Fogászati Klinikán, emellett sok időt töltött Kemény professzorral és más szájsebészekkel.³³

A „Szekfű”-vel folytatott beszélgetéséből kiderült, hogy Vajda abban az időben sok pénzt gyűjtött, egyrészt lánya házasságának költségeire, másrészt egy fogászati klinika létrehozására. „Szekfű” jelentésében megjegyezte, hogy Vajdának komoly honvágya lehetett, amit az előző évben tett látogatásakor nem észlelt. November 14-én a már nemzetközileg elismert implantológusnak számító Vajda Párizsba repült egy számára előkészített műtét elvégzéséhez. Az állambiztonsági szervek 1970. november 23-án, Vajda elutazása után készített feljegyzése utolsó mondata némiképp elgondolkodtató: *„Figyelemreméltó volt Vajdának az a kijelentése, mely szerint egész idő alatt külső figyelés alatt állt, és az őt állítólag figyelő személyek között volt tanítványait vélte felismerni.”*³⁴

Azt, hogy mi történt Vajda Tiborral a rendszerváltást követően, hogyan derült fény életének eltört fejezetére, s ez milyen következményekkel járt a magyar bel- és emlékezetpolitikában, egy külön tanulmány keretében fogjuk bemutatni.

31 = = ÁBTL 3.15. O-15440. Összefoglaló jelentés, 1969. június 3.

32 = = ÁBTL 3.15. O-15440. Feljegyzés, 1969. május 20.

33 = = ÁBTL 3.15. O-15440. Tájékoztató jelentés, 1970. november 19.

34 = = ÁBTL 3.15. O-15440. A BRFK Politikai Osztály II/B alosztályának átíratra a BM III/II-5/b alosztályához., 1970. november 23.

==== Levéltári források ====

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

5976. Vajda Tibor

2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga

VI/17 (V- 150031) Vajda Tibor

3.1.5. Operatív dossziék

O- 15440 Vajda Tibor („*Hunyad*”)

O- 15833 „*Renegát*”

==== Sajtó ====

Csapó, 1993

Csapó Endre: Felelősségre vonás – 42 év után – Ausztráliában *Kapu* május 58–60.

Csontos, 2002

Csontos János: Egy bűnös jogos bűnhődése *Magyar Nemzet* augusztus 26. 6.

Gyekiczki, 1998

Gyekinczki András: Magyar tragédia magyar újságban *Népszabadság* február 3. II.

Pütkösti, 1998

Pütkösti Árpád: Magyar tragédia ausztrál filmen *Népszabadság* január 10. 18.

Kulcsszavak

=====

ÁVH, emigráció, koncepciós perek

/ The Story of a Betrayed Lover /

Political police officer Tibor Vajda's
transformations in exile

Tibor Vajda was an officer of the infamous State Protection Authority before 1953. When Gábor Péter was arrested, Vajda was dismissed and imprisoned too. In 1956 he was released from prison and after the fall of the revolution he emigrated to Australia. He worked there as a dentist, although he did not have a degree as he had only worked as a dentist-technician before 1944. He was very successful in Australia and had an illustrious professional career. He visited Hungary in 1969 and 1970, and he was under the surveillance of the political police. In 1993 one of his victims recognized him and his past was revealed. It became apparent that Tibor Vajda had lied and he falsified his life. The paper explores Tibor Vajda's story from the beginnings to 1970. <<<

= Szemle =
////////////////////

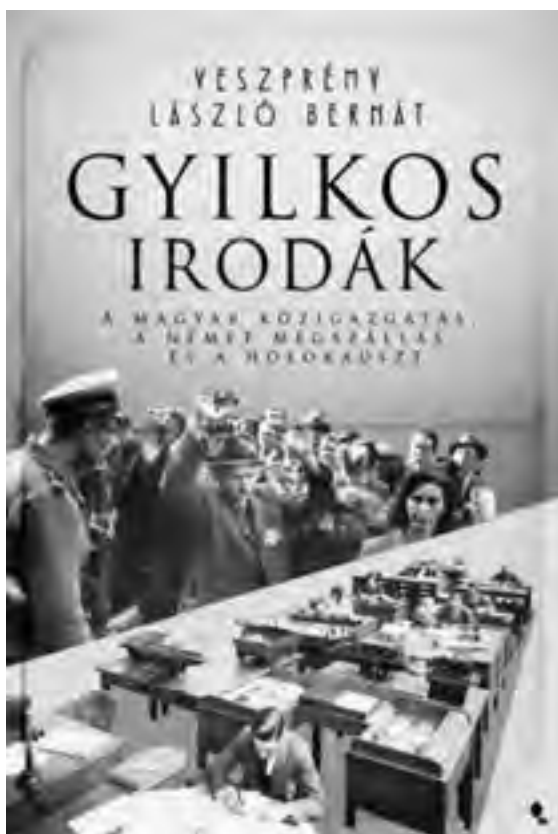
/// Ungváry Krisztián

=== Tabudöntő tételek? ===

Veszprémy László Bernát:

Gyilkos irodák

Budapest, Jaffa, 2019. 278 o.

A magyar holokauszt kérdésköre ugyan sokak által kutatott, de messze nem kellően feltárt terület. Tanulmányozását nehezíti, hogy a magyar holokauszt történetéről korántsem alakult ki politikai konszenzus: példa erre a német megszállási emlékmű vagy a Horthy Miklós felelőssége körüli vita. Emellett a magyar tudományos élet jelentős műhelyei sokáig nem voltak túl nyitottak a holokauszt történetének tanulmányozása iránt.

Témaválasztásával Veszprémy László Bernát emlékezetpolitikai darázsfészekbe nyúlt. Nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a magyar közigazgatás mozgásterét tegye mérlegre a deportálások lebonyolítása kapcsán. Ebből pedig számos dolog következik. Az intellektuális tét, ami munkájával kapcsolatos, nem lehetne nagyobb, és

a szerző előszavában egyértelművé teszi az olvasónak, hogy ezzel a problémával teljesen tisztában is van. Sőt, maga is leszögezi, hogy könyvében „tabudöntő” tételeket kíván az olvasó elé tárni.

Bátran állíthatjuk, hogy a magyar politikai elit és társadalom felelőssége kérdése a XX. századi magyar történelem leginkább vitatott és átpolitizált témaköréhez tartozik. Így minden ezzel kapcsolatos tudományos megállapítás egyúttal akarva-akaratlanul politikai állásfoglalásnak is minősülhet. Mindezt azért kell előre bocsátani, mert egy tudományos munka sohasem légtüres térben születik: Szekfű Gyula száműzött Rákóczi-ról szóló művének jelentőségét nem csupán annak tartalma, hanem a megjelenésekor uralkodó társadalmi közhangulat is adta. Anélkül, hogy a két munkát egymáshoz kívánnám hasonlítani, fontosnak tartom leszögezni, hogy itt is ugyanezzel a problematikával állunk szemben.

Veszprémy könyvének elemzése nem egyszerű feladat. Ugyanis a kötetben több, egymást olykor teljesen kizáró olvasat is szimultán jelenik meg.

= = = Eredmények és kérdések

Először azonban a kötet eredményeiről kell szólni. Veszprémy a magyar eseményeket legalább részben nemzetközi kontextusba helyezve,¹ a nemzetközi szakirodalmat is bizonyos mértékig feldolgozva nyúlt témájához. Hozzá kell tennünk, a magyar holokauszt és ezen belül a közigazgatás működése már számos szerző által vizsgált terület.² Veszprémy sajnálatos módon az ezzel kapcsolatos munkákat rendkívül elnagyoltan tárgyalja, minden bizonnyal azért, mert a „formabontó tézisei” egy alapos tudománytörténeti bemutatás esetén mégsem bizonyulnának formabontónak.

Fontos érdeme annak kimutatása, hogy a német megszállást követő, egyébként sem túl nagy számú leváltás jelentős része nem azért történt, mert az érintettek ne lettek volna hajlandóak végrehajtani az antiszemita intézkedéseket. A népbírószági perek elemzéséről írt fejezete kiváló munka. Könyve elején elárulja konklúziójának két legfontosabb tézisé: az egyik az, hogy a német nyomás csekély mivolta és a szabotálásért járó komoly retorzió hiánya miatt a magyar közigazgatás jelentős mozgástérrel rendelkezett, a másik pedig az, hogy a felelősség nagy része a magyar állam közigazgatását irányító egyének vállán nyugszik.

Ezen a ponton kényelmesen hátra is dőlhetnénk, hiszen mindkét állítás komoly és határozott állásfoglalást is jelenthetne. Veszprémy azonban kötetében sorozatosan saját magával kerül ellentmondásba, és olyan értékelésekre jut, amelyek éppenséggel ellentmondanak fő állításainak.

1 = = Helyenként azonban a nemzetközi kitekintés megbicsaklik. Veszprémy a közigazgatási cserék kapcsán a magyar és a holland helyzetet hasonlította össze. Sajnos azonban ez az összehasonlítás félrevezető, Hollandia ugyanis nem tartozott egy szövetségi rendszerbe Németországgal, és ebből adódóan a közigazgatás helyzete is jelentősen eltért. Reálisabb lett volna, ha Veszprémy a Vichy-Franciaországot hasonlítja Magyarországhoz.

2 = = Például Kádár – Vági, 2005; Kádár – Vági, 2013; Rigó, 2014; Végső – Simkó, 2007; Csósz, 2014; Gulyás, 2014. Sajnálatos módon Veszprémy ezekből a munkákból négyet semmilyen szinten sem hasznosított kötetében, még az irodalomjegyzékben sem említette meg őket.

Az az olvasó, aki úgy gondolja, hogy a magyar közigazgatás túlzott azonosulással végezte munkáját, nem fog csalódni, ha nem olvassa el a 2. fejezetet és az utószó bizonyos állításait. Veszprémy példák tömegével teszi egyértelművé, hogy a magyar közigazgatás túlnyomó többsége proaktívan, lelkesen vett részt a deportálások előkészítésében és lebonyolításában, miközben egyébként a magyar közigazgatás rendkívül komoly önjárással rendelkezett és alapvetően lomha volt – kivéve tehát a zsidóüldözés ügyét. Csak csekély számban kellett leváltásokat eszközölni, ráadásul a leváltások és áthelyezések egy része nem is kötődött a deportálások elutasításához. Ehhez képest viszont az utószóban az áll, hogy a közigazgatás „az eddig elképzelnél kevésbé állt készen” a népiirtásra 1944 tavaszán. Az, hogy mit jelent ez a „kevésbé”, kik azok a szerzők, akikkel Veszprémy vitatkozni kíván, homályban marad. Ráadásul ugyanott írja Veszprémy azt is, hogy logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy a németek valamennyivel kevesebb zsidóval is beérték volna! Az állítással messzemenően egyetértek, azonban amennyiben a magyar közigazgatás lomha volt, nem igazán állt készen a deportálásra, és a németek kevesebb zsidóval is beérték volna, akkor értelmezhetetlen a deportálás minden várakozást felülmúló gyorsasága és alapossága.

Az az olvasó, aki annak megállapítását tartja fontosabbnak, hogy a magyar közigazgatás „kiemelkedően nagy részét cserélték le a német megszállást követően”, elégedett lehet, amíg a 20. oldalról nem lapoz át az 53. oldaltól kezdődő fejezethez, amely éppenséggel azt bizonyítja, hogy (mint ahogyan azt már említettem) a leváltások egy részének nem volt köze az érintett esetleges filozemitizmusához, és egyébként is, „az új kinevezések száma önmagában így sem tekinthető számottevőnek”.

Az az olvasó, akihez az az értelmezés áll eleve közelebb, hogy a magyar közigazgatás csupán a hagyományos kötelességtudattal és a kapott parancs iránti engedelmességgel hajtotta végre a deportálási és gettósítási utasításokat, a 20–22. oldalon megnyugodhat. Veszprémy biztosítja az olvasót, hogy az ezzel ellentétes, de általa nem nevesített és ezért nem is ellenőrizhető vélemények³ csupán a fajelméleten nevelkedett náci elkövetőktől lettek kritikátlanul átvéve. Amennyiben viszont így van, akkor a Veszprémy szerint lomha közigazgatás miért végzett mégis általa is elismerten teljes munkát vidéken néhány hét alatt? Erre a szorongató kérdésre (amire két bekezdéssel előbb már utaltam) sem itt, sem másutt nem kapunk választ.

Az az olvasó, aki abból indul ki, hogy a német megszállók nem ütköztek komolyabb nehézségekbe, szintén elégedett lehet addig, amíg nem olvassa el az utószót. Veszprémy rengeteg példát hoz fel a kollaborálásra, ugyanakkor az utószóban az áll, hogy „az általánosan ismertnél több példája is volt a fegyveres ellenállásnak vagy az arra irányuló szervezkedésnek”. Ehhez képest egyetlen példát sem tud felhozni

³ = Saját kutatási tapasztalataim alapján kijelenthetem, hogy Veszprémy állítása nemcsak hamis, hanem igencsak inszINUATÍV is: ugyanis úgy néz ki, mintha azt állítaná, hogy a holokauszt-kutatásban létezne olyan irányzat, amely a náci tömeggyilkosok magyarázatainak szolgái átvételéből állna. Ezt aligha gondolhatja komolyan.

ilyenekre, ami nem is csoda, hiszen a pártállami történetírás nagyítóval kereste az összes olyan esetet, amit fel lehetett fűjni az antifaszizmus bizonyítására. Eleve problematikus az olyan megfogalmazás, hogy „általánosan ismert”: az olvasók 99%-a feltehetően egy ilyen esetet sem tud fejből, aki pedig megnézi a szakirodalmat, az összesen öt olyan „incidenst” talál, amely a német megszállási hadművelettel kapcsolatos, ezek zöme azonban egyetlen halálos áldozattal sem járt. Veszprémy szerint létezett a német megszállás után partizánmozgalom (dacára annak, hogy a német megszállók nem tudtak róla), de ennek kapcsán egy olyan kéziratára hivatkozik, ami még nem jelent meg, így az olvasó nem tudja ellenőrizni az állítást.

Ráadásul az utószóban mindezek mellett az is áll, hogy az ország „egyes részterületeken – így a zsidókérdés terén – kiemelkedő önjárást gyakorolt”, miközben Veszprémy szerint tévesek azok a jelzők, amelyek szerint a közigazgatás „precíz” és „túlbugzó” lett volna. Miután oldalakon keresztül olvashattuk annak bizonyítását, hogy a közigazgatásnak „kiemelkedően széles mozgástere volt a zsidóellenes intézkedések megtagadására”, és ez „nem vont maga után számottevő retorziót”, a szerzőnek zárásként annyira futja, hogy a közigazgatás „tettestárs volt egy népiértésben”. Mindez annak tükrében, hogy a holokauszt leggyorsabb és leginkább totális deportálási folyamata épp Magyarországon zajlott le, a 200 000 magyar közszolgáival szemben csupán Eichmann és mintegy ötven munkatársa, valamint három német rendőrzászlóalj volt közvetlen vagy közvetett részese a deportálások lebonyolításának, kissé vérszegény és a tudomány által már régen kimondott (Veszprémy ígérete szerint viszont „tabudöntőgető”) állásfoglalás. Egyetlen komolyan vehető történész sem állította azt, hogy a közigazgatás semmilyen módon sem vett volna részt a népiértésben, így az az állítás, hogy a közigazgatás is „tettestárs” volt, legfeljebb a jelenleg hivatalos emlékezetpolitikába belezavarodott⁴ olvasó számára lehet tabudöntőgető. Ráadásul a végkövetkeztetés igazából érthetetlen. Amennyiben ugyanis kiemelkedő volt az önjárás és a mozgástér, de a közigazgatás mégsem volt precíz és túlbugzó, akkor hogyan sikerült Budapest kivételével a magyar vidéket néhány hét alatt gyakorlatilag 100%-ban zsidótlantani, miközben hasonló sebességű deportálás a holokauszt történetében sehol másutt sem fordult elő?

= = Erőltetett rekonstrukció

A kötet nagy problémája, hogy Veszprémy finoman szólva is pontatlanul rekonstruálja azokat a tudományos állításokat, amelyeknek cáfolatát nyújtani kívánja. Szerinte „a szakirodalom korábban azt feltételezte, hogy a magyar közigazgatás eleve népiértésre nevelt” (másutt: a „magyar közigazgatás gyilkos antiszemita világnézete” kifejezés szerepel). Szerencsére ehhez az abszurd állításhoz a szerző hosszabb lábjegyzetet is fűzött. Az abban felsorolt hivatkozások azonban egyáltalán nem azt bizo-

⁴ = = Lásd a német megszállási emlékmű ügyét vagy Horthy Miklós visszatérő méltatását a nyilvánosságban.

nyítják, mint ami az állításban van. Kádár Gábor és Vági Zoltán idézett művében⁵ nem általában a közigazgatásról, hanem Endre Lászlóról van szó, a másik három műben⁶ pedig nem annak bizonyítása történik kísérlet, hogy a magyar közigazgatás „eleve népirtásra nevelt” – ilyesmit tudományos publikációban még senki sem állított –, hanem arra, hogy a közigazgatás az antiszemita intézkedések esetében hatékonyan és gördülékenyen működött.

Veszprémy sajnos sokszor kreál olyan állításokat, amelyeket a tudományos életben senki sem tett. Megtudhatjuk tőle például, hogy téves az az állítás, amely szerint „a magyar közigazgatás teljes egészében szélsőségesé vált”. Sokat gondolkodtam, de ilyen kijelentésre még publicisztikában sem tudok visszaemlékezni.

Veszprémy látszólag törekszik a kérdés historiográfiájának bemutatására, azonban a lényegét elkeni vagy meghamisítja. Azt állítja, mintha Magyarországon létezett volna olyan tudományos vélemény, amely szerint a „népirtó antiszemitizmus a magyar nacionalizmusba” lett volna kódolva. Az ezzel kapcsolatos lábjegyzet azonban nem egy magyar műre hivatkozik, hanem a tudományos berkekben egyöntetűen komolytalannak értékelt Daniel Jonah Goldhagen munkájára, amely a magyar antiszemitizmussal kapcsolatban semmilyen állítást nem fogalmaz meg.

Érdekes lett volna megtudni, kik azok a szerzők, akik Veszprémy szerint „meghatározott kényszerpályát vizionálnak” az események kapcsán. Ehhez az állításhoz is tartozik lábjegyzet, ebből megtudhatjuk, hogy szerző Kovács András „A magyar intencionalizmus” című tanulmányára gondol, amely szerinte „a hazai szélsőségesen intencionalista érveket” mutatja be. A baj csak az, hogy Kovács András nem ezt teszi, hanem az összes rendszerváltás után publikáló releváns szerző munkáját elemzi, ráadásul többször utal arra is, hogy szempont kérdése, hogy melyik vélemény funkcionista és melyik intencionalista. Lehet egyes nézeteket szélsőségesnek értékelni, de akkor ezt nyíltan ki is kellene mondani, hogy a minősítés miért és mely nézetekre vonatkozik.

Csekélység, de jellemző Veszprémy módszereire, ahogyan „makacs legenda”-ként említi, hogy a Tiszántúlt és Kárpátalját nem szállták meg német csapatok, miközben ennek az ellenkezője igaz, és a „legendák” (sic!) forrásaként a „Mesterterv?” címmel megjelentetett tanulmányomra hivatkozik. Azonban a tanulmányban éppenséggel az áll, hogy a német biztonsági rendőrség néhány tucat főből álló parancsnokságai települtek ezekre a területekre. Ennél nagyobb német jelenlétet viszont Veszprémy sem mutat ki,⁷ így megállapítható, hogy saját maga által épített légvárakkal hadakozik. Ugyanezt teszi, amikor azt adja a számba, mintha szerintem a ma-

5 = = Kádár – Vági, 2013.

6 = = Ságvári, 1994; Laczó é. n.; Ránki, 1978.

7 = = Leszámítva Kárpátalját, ahol 1944 májusára már csakugyan komolyabb német egységek érkeztek, de ezek nem mint megszálló alakulatok, hanem mint az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport (XI. hadtest) mögöttes alakulatai kerültek ide, a front ekkor már ugyanis a Kárpátok előterében húzódott.

gyar hatóságok „bármikor” nemet tudtak mondani a deportálásokra. A Veszprém által megadott hivatkozás helyén azonban még csak ezzel rokon értelmű szó sem szerepel. Csupán annyit írok, hogy Kárpátalján a magyar hatóságok a német deportálási követeléseket először meg tudták akadályozni – és a tanulmány maga is azzal zárja a kérdést, hogy a magyar fél minimális koncessziója a német deportálási követelésekre egy kibővített „idegenrendészeti akció”, azaz néhány tízezer főt érintő deportálás lehetett volna. Magyarán: szó sincsen arról, hogy azt állítottam volna, hogy a magyar fél 1944-ben mindenféle deportálást meg tudott volna akadályozni. Ugyanilyen csúsztatás, amikor Veszprém úgy tesz, mintha szerintem a németek „lényegében nem követelték a zsidók deportálását Magyarországról”. Ehhez képest kötetben a Veszprém által megadott oldalon az szerepel, hogy a német fél Horthytól 50 000 zsidó munkás kiszállítását követelte.

Nem szeretnék azokhoz a recenzensekhez csatlakozni, akik egy kötet pontatlanságaiból abszolutizálnak ítéleteket. Mindenkielőfordulhat, hogy eltéveszt oldalszámokat, vagy félrenéz, amikor egy dokumentumot idéz. Nyilván egy idő után a mennyiség minőségbe csap át,⁸ de Veszprém ilyen jellegű tévesztései nem lennének perdöntőek akkor, ha tézisei egyébként kiállnának a tudományos értékelés próbáját. Az viszont sokkal inkább aggályos, amikor jól hangzó állítások érdekében a szerző gyakorlatilag megerőszakolja a forrásokat. Példa erre Basch Ferenc Volksbund-vezető ügye. Veszprém azt állítja, hogy a népbíróság rendelkezett azokkal a beszédekkel, amelyekben Basch a zsidók „kiirtását” követelte. Mindehhez forrásként a szerző a *Népbírósági Közlöny*t adja meg. Amennyiben Veszprém a Basch-per anyagát elolvasta volna, vagy legalább azokat a tanulmányokat elolvasta volna, amelyek erről a perrel születtek,⁹ akkor tudhatta volna, hogy Basch ilyet nem mondott,¹⁰ és az ítéletben sem szerepel, hogy ilyet mondott volna. Basch nyilvánvalóan egy boszorkányüldözés első számú céltáblájaként mindenféle rágalmat el kellett hogy viseljen, és a *Népbírósági Közlöny*ről tudható, hogy a tények felvizezésében még annál is jóval messzebb ment, mint maguk a népbíróságok. Miért használ akkor Veszprém az ügyben egy olyan forrást, amiről egyébként is tudható, hogy teljesen megbízhatatlan, különösen akkor, amikor a kérdésnek van általánosan elfogadott szakirodalma? Mindez inkább arra bizonyíték, hogy szerzőnek először egy preconcepciója volt a kérdésben, és a források valójában csak díszletek annak alátámasztásához.

8 == Ebből a szempontból tanulságos Karsai László recenziója, Veszprém erre adott válasza és Karsai viszontválasza. Lásd Karsai, 2019a; Veszprém, 2019b; Karsai, 2019b.

9 == Seewann–Spannenberger, 1999; Tilkovszky, 1996.

10 == Basch személyisége nem volt problémák nélküli, de figyelembe véve, hogy Himmler rendkívül elégedetlen volt vele és a letartóztatását fontolgatta, ráadásul Baschnak titokban zsidó élettársa volt, akit válása után is védelmében tartott, több empátiát érdemelt volna.

= = Tettestárs egy népirtásban?

A kötet belső feszültségeit leginkább talán a már többször említett „tettestárs egy népirtásban” tézis mutatja. Veszprémy (helyesen) megkísérli ezt a tettesi minősítést relativizálni, hiszen maga a „népirtás” és a népirtáshoz vezető logisztikai segítségnyújtás nem ugyanaz. A magyar közigazgatás messze túlnyomó többségének egészen biztosan nem jutott eszébe az, hogy saját hatáskörén belül tömeggyilkosságot hajtson végre. Ilyet a tudományos életben eddig senki sem állított. Veszprémy ezen a ponton tehát „tabudöntő” is lehetne, ha ez a tabu a közigazgatás felelősségével kapcsolatban létezne, és ha nem írná maga is másutt azt, hogy a közigazgatást nem népirtásra kondicionálták, és a többség alapvetően végrehajtóként fogta volna fel saját szerepét.

A tettestársi minőség alapvetően annak fényében is értékelhető, hogy az elkövető mennyiben volt tudatában tettei következményének. Veszprémy szerint mivel a közigazgatás belső kommunikációja szerint a zsidókat „ismeretlen helyre” szállították és az embereket „munkára” vitték, ez azt bizonyítja, hogy még a deportálások fő szervezői sem voltak tisztában a deportálások valós céljával. Ez az értékelés azonban több szempontból is súlyos tévedés. Egyrészt azért, mert a deportálások célja elsősorban a kényszermunka (és az ezáltal történő megsemmisítés) volt, csak azokat gyilkolták meg azonnal, akik nem voltak munkaképesek – így a munkára szállítás általában nem teljes hazugság, hanem az igazság egy része, és nem cáfolja azt, hogy az érintettek végső soron halál várt. Abból, ahogyan az elszállítás történt (például az érintettek személyi okmányainak elégetése a bevagónirozásokor) és abból, amit a nyilvánosság előtt amúgy is tudni lehetett, logikai úton egyébként nem volt nehéz kikövetkeztetni azt, hogy a deportálás a munkaképtelenek számára halálos fenyegetést jelentett. Ne felejtjük el, hogy Hitler nyilvánosság előtti kijelentései,¹¹ a magyar megszálló csapatok holokauszttal kapcsolatos közvetlen tapasztalatai¹² és a Magyarországra menekülő lengyel zsidók ezrei bőven elég fogódzót jelentettek a kérdésben. Másrészt pedig úgy tűnik, mintha Veszprémy elfelejtené azt, hogy mivel Auschwitz léte titkos birodalmi ügy volt, még a koncentrációs tábor nevét sem írták le – ettől azonban még minden Kassán szolgálatot teljesítő hivatalnok tudhatta, hogy a vonatok oda mennek, annál is inkább, mert a vonatok német kísérelő személyzete mindig Auschwitzból jött vissza Kassára, és – ahogyan ez diplomáciai iratokból is tudható¹³ – útközben vagy legkésőbb a kassai vasúti restiben továbbadta sajátos úti élményeit az ottani közönségnek.

Veszprémy sajnos nem ír a „mit lehetett tudni” kérdés pszichológiai aspektusairól, holott ez adhat magyarázatot arra, hogy miért nem okozott problémát a vég-

11 = = Például Hitler 1939. január 30-i, sajtóban is megjelent beszéde, amelyben azt jövendölte, hogy egy új világháború kitörése a zsidó faj európai megsemmisítését fogja jelenteni.

12 = = Lásd pl. Ungváry, 2015; Fóris, 2014.

13 = = Egy példa erre Ránki et al., 1968: 68o. sz. dokumentum, 863.

rehajtók számára a deportálás. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az apolitikus vagy csak enyhén antiszemita résztvevők tudatosan nem vettek volna részt egy népirtásban, mert ez az emberi lelkiismerettel nem összeegyeztethető. Éppen ezért szervezték a népirtást olyan munkamegosztással, hogy csak a legkevesebb végrehajtónak kelljen közvetlenül látnia cselekedetei következményét. A túlnyomó többség azzal csaphatta be magát, hogy csak egy közigazgatási akció részese. Az állam pedig mindent megtett annak érdekében, hogy az érintettek ne kelljen felelősnek éreznie magát azért, ami a „közigazgatási akció” után történik. A 437 ezer, 1944 júliusáig deportált magyar zsidó kapcsán azok száma, akik részt vettek abban a döntési helyzetben, amikor eldőlt, hogy az érintettek gázkamrában pusztuljanak el, még akkor is csak néhány száz fő, ha ebbe mindenkit beleszámolunk, kezdve azoktól, akik az auschwitzi rámpán tartózkodtak, vagy a Zyklon-B dobozokkal érintkezésbe kerültek. Ehhez képest legalább 200 000 magyar hivatalnok vett részt abban a folyamatban, ami az érintetteket a rámpáig juttatta, de ők becsaphatták magukat azzal, hogy csak hivatali kötelességüket teljesítik.

A „mit lehetett tudni” kérdés fókuszában elsősorban maga Horthy Miklós áll. Személyének értékelése *pars pro toto* mutatja azokat a problémákat, amelyek a kötetten végighúzódnak. Veszprémy nagyon helyesen leszögezi, hogy nem az a kérdés, hogy Horthy szomorúan vagy örömmel járult hozzá a deportálásokhoz, hanem az, hogy ehhez hozzájárult. Felelős államférfi ugyanis még százezrek kényszermunkára hurcolását sem engedheti meg. Ezután azonban Horthy mosdatása következik, amennyiben azt olvashatjuk, hogy máig lezáratlan az a vita, hogy Horthy mit tudott a zsidók sorsáról, „ugyanis nem rendelkezünk egykorú, Horthytól származó dokumentummal, amelyben nyíltan kimondaná, mikor értesült a magyarországi deportálások céljáról”. Ezzel a logikával az a baj, hogy ilyen dokumentummal Hitler esetében sem rendelkezünk,¹⁴ komolyan vehető történész mégsem vonja kétségbe, hogy Hitler pontosan tájékozott volt az eseményekről. Egyébként értelmetlen az a kérdés, hogy bizonyíthatóan tudta-e Horthy a magyar deportálások célját, ha egyébként bizonyítható, hogy a német zsidópolitika céljaival általánosságban tisztában volt. Erre bőven van bizonyíték, és Horthy saját emlékirataiban egy 1944 eleji álláspontját rekonstruálva maga is beismeri, hogy „az úgynevezett német kurzus [...] legkevésbé sem vált vonzóvá amiatt, hogy a zsidókérdés hírhedt »végleges megoldását« is magában foglalta, vagyis más szóval hozzájárulásunkat követelte 800 000 zsidó kiirtásához. Én magam szóval és írásban is igyekeztem Hitlert meggyőzni, és elébe tártam, hogy az erőszakos »megoldás« nemcsak a rendet és jogbiztonságot ássa alá, nemcsak az erkölccsel és az emberiséggel összeegyeztethetlen, hanem a termelésben

14 = = Leszámítva az olyan, egyébként teljesen egyértelmű megnyilvánulásokat, mint amikor 1943 áprilisában a klessheimi kastélyban Ribbentrop Hitler előtt Horthy azon felvetésére, hogy a zsidókat mégsem gyilkolhatja meg, azt felelte, hogy a zsidókat meg kell semmisíteni vagy koncentrációs táborokba zárni.

is zavart idézne elő.”¹⁵ A szöveg egyértelművé teszi, hogy Horthy „végleges megoldáson” már 1944 februárjában is a fizikai megsemmisítést értette – anélkül hogy az auschwitzi jegyzőkönyvet olvasta volna. Ezen túlmenően pedig fordított a helyzet ahhoz képest, mint amit Veszprémy állít: míg arra sok bizonyíték van, hogy Horthy tudott arról, hogy Hitler a nem munkaképes zsidóságot megsemmisíti, addig azok, akik ennek ellenkezőjét állítják, semmilyen bizonyítékot nem tudtak felhozni az előbbieket cáfolására.

A kötet szerint a magyarországi holokauszt eseményei nem voltak erőszakosabbak, mint a nyugati országokban – ez az állítás azonban nem lehet igaz, hiszen ott sem hüvelyi motozás (amiről egyébként a kötet nem túl sokat ír),¹⁶ sem „pénzverde” jellegű kihallgatások nem voltak általánosak a vonatra rakás előtt, mint ahogyan a heringként vagonba zsúfolás, a jegygyűrűk lehúzóztatása a vonatra taszigálás előtt és a személyi okmányok látványos elégetése, illetve a deportálást ünneplő, „Te Deum” jellegű katolikus szentmise¹⁷ mondatására sem ismertek példák – szemben a magyar esetekkel.

Veszprémy szerint a magyar közigazgatás aktív közreműködése nélkül is rész-sikereket érthettek volna el a német megszállók, a magyar zsidóságra nézve hasonlóan (!) tragikus következményekkel. Kötete – és az eddigi holokauszt kutatások – éppenséggel ennek ellenkezőjét bizonyítják. Maga Veessenmayer is többször kijelentette, hogy a deportálást alapvetően a magyar hatóságoknak kell lebonyolítani, és az a három német rendőrszázaló, amely Magyarországon állomásozott, képtelen lett volna néhány hónap alatt gettósítani és vagonba terelni félmillió zsidót. Ez a létszám arra volt csak elég, hogy Kassától Auschwitzig biztosítsák a vonatok őrzését, és a nyolc legnagyobb városban, illetve Budapesten szerény méretű parancsnokságokat hozzanak létre. A német fél arra képes volt, hogy néhány internálótábor vagy kisebb gettót kiürítsen és néhány ezer embert elhurcoljon, de egy nagyvárossal egyedül már nem boldogult volna. A Veszprémy által használt „hasonlóan” kifejezés viszont nem más, mint annak szuggerálása, hogy a zsidók számára végül is mindegy volt, hogy a magyar közigazgatás hogyan jár el!

A kötet helyenként teljesen félreértelmezi az állami szervek működését. Példa erre, amikor azt írja, hogy a törvényhozás csak ritkán tett javaslatot zsidók kitelepítésére, de a közigazgatás ezt is megakadályozta. Ennek kapcsán a szegedi közgyűlés által 1942-ben megszavazott kitelepítési javaslatra célzott. Az állítással azonban több probléma is van. Először is az, hogy a megyei, illetve városi közgyűlés nem a törvényhozás, hanem a közigazgatás része, mivel nem hoz törvényeket. Pontos neve ezért csak „törvényhatóság”. Másodszor az a probléma, hogy nemcsak a szegedi,

15 = = Horthy, 1990: 276.

16 = = Mindez azért is igen szomorú, mert mutatja, hogy szerző mennyire szelektíven használja a rendelkezésre álló szakirodalmat, amelyben az ilyen jelenségek bőséges leírása olvasható.

17 = = Lásd Holtzer, 2004.

hanem bizonyíthatóan Kassa, Szeged, Ungvár, Kaposvár, Szombathely városa és Bihar, illetve Baranya megye közgyűlése is megszavazta ezt a javaslatot (források hiányában nem állapítható meg, hogy még milyen törvényhatóságok csatlakoztak). Így nem „ritka”, hanem kifejezetten gyakori esetről van szó. Harmadszor a törvényhozás, azaz az országgyűlés sem ritkán tett ilyen javaslatot, hanem gyakran. Már az 1939. évi IV. törvény (II. zsidótörvény) 22. §-ában is szerepelt, hogy az intézkedés egyik célja a kitelepítés. Serényi Miklós, Budinszky László, Szögi Géza, Reményi-Schneller Lajos, Ilovszky János több ilyen javaslatot terjesztett elő. Negyedszer pedig félrevezető, hogy a „közigazgatás” akadályozta meg ezeket a javaslatokat. A megakadályozás érdeme ugyanis a miniszterelnöké, Kállay Miklósé, aki ezt az általa kinevezett főispánok útján érvényesítette, de nem általában a „közigazgatásé”. Természetesen a főispánok is a közigazgatás részei voltak, ugyanúgy, mint a megyei vagy városi közgyűlés, azonban lényeges különbség, hogy utóbbi testületet alulról választották, míg előbbit a kormányzat jelölte ki.

= = = Összegzés

Az olvasóban ezek után bizonyára felmerül az a kérdés, hogy mi az oka a kötet ennyire látványos ellentmondásainak és zavarainak. Tartalmilag sajnos a munka nem sokban különbözik a holokauszt emlékezetének azon irányzatától, amelyben remekül megfér egymás mellett Wass Albert és Márai Sándor. Másképp megfogalmazva: a recenzensnek az a benyomása, mintha a kéziratban egyszerre két szerző is dolgozott volna: egy történész és egy viktimológiában érdekelt politikai publicista. Előbbi vitatható módon, de legalább igyekezett feltárni a téma forrásait. Utóbbi viszont minden olyan ponton, ahol mai emlékezetpolitikai diskurzusok merülhetnek fel, mindent megtett annak érdekében, hogy tompítsa a magyar felelősség kérdését. Hozzá kell tennem: külön-külön mindkét olvasat legitim lehetne abban az esetben, ha azt a szerzője konzekvensen vinné végig, és egyértelművé tenné írásának műfaját és célját. Egymással összekeverve azonban sem a történetírói, sem az emlékezetpolitikai cél nem valósulhat meg: ezek kölcsönösen kioltják egymás. Így nem marad más, mint a kétségbeesett és dezorientált olvasó, aki a kötet tanulmányozása után sem tudja eldönteni, hogy vajon mit akart a szerző valójában ezzel a jobb sorsra érdemes művel.

=== Hivatkozott irodalom ===

Csósz, 2014

Csósz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások: zsidók Jász-Nagykun Szolnok megye történetében*. Szolnok, MNL Jász-Nagy-Szolnok Megyei Levéltára.

Fóris, 2014

Fóris Ákos: Holokauszt a nyugati megszálló csoport területén. In: Barta Tamás – Krausz Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalom-ban és a Szovjetunió területein*. Budapest, Russica Pannonicana, (Ruszisztikai Könyvek, xxxix.). 152–173.

Gulyás, 2014

Gulyás Éva: A holokauszt és a közigazgatás Magyarországon. Általános értékelés és esettanulmány. *Acta Humana*, 2. sz. 51–67.

Holtzer, 2004

Holtzer Lóránt: Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben. *Beszélő*, július–augusztus. 114–124.

Horthy, 1990

Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Kádár – Vági, 2005

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Kádár – Vági, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés*. Berlin–Budapest–Birkenau. Budapest, Jaffa Kiadó.

Karsai, 2019a

Karsai László: *Kitalált ellenfél*.

<https://magyarnarancs.hu/konyv/kitalalt-ellenfel-124517>

(Utolsó letöltés: 2020. február 17.)

Karsai, 2019b

„Az igazság feltárására törekszem”. Karsai László válasza Veszprémy László Bernátnak. <https://neokohn.hu/2019/12/05/az-igazsag-feltarasara-torekszem-karsai-laszlo-valasza-veszpremy-laszlo-bernatnak/>

(Utolsó letöltés: 2020. február 17.)

Laczó, é.n.

Laczó Ferenc: *The Radicalization of Hungarian Anti-Semitism until 1941* (kézirat)

Ránki et al., 1968

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Ránki, 1978

Ránki György: *1944. március 19.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Rigó, 2014

Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten.* Budapest, ÁBTL–Kronosz Kiadó.

Ságvári, 1994

Ságvári Ágnes: Parancsra tették? Közigazgatás, őrségváltás, törvénytisztelő állampolgárok 1944-ben. In: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: iratok a Komárom-Esztergom megyei levéltárból.* Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány.

Seewann–Spannenberger, 1999

Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Anton Franz Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn 1945/46. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt und Loránt Tilkovszky. Szerk. Gerhard Seewann, Norbert Spannenberger. München, Oldenbourg Verlag,

Tilkovszky, 1996

Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. *Századok*, 6. sz. 1393–1450.

Ungváry, 2015

Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Esemény, elbeszélés, utóélet.* Budapest, Osiris Kiadó.

Végső – Simkó, 2007

Végső István – Simkó Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz.* Budapest, L'Harmattan Kiadó

Veszprém, 2019

Veszprém László: *Tényleg „semmi közük nem volt” a polgármestereknek a deportáló vonatokhoz 1944-ben?* <https://neokohn.hu/2019/12/02/tenyleg-semmi-kozuk-nem-volt-a-polgarmestereknek-a-deportalo-vonatokhoz-1944-ben/>
(Utolsó letöltés: 2020. február 17.)

Kulcsszavak

=====

recenzió, zsidóellenes intézkedések

= **Taboo-breaking Statements**

/// A BOOKREVIEW ABOUT

László Bernát Veszprémy:

Murderous offices

(*Gyilkos irodák*)

Budapest, Jaffa, 2019. 278 p.

The Hungarian holocaust is a widely researched topic, though it is far from being explored to a satisfactory level. Doing research in this field is hindered by the lack of consensus, as illustrated by the debates about the monument of the German occupation of Hungary or Miklós Horthy's responsibility. In addition, the major institutions of Hungarian academic life were not very open to the research of the history of the holocaust for a long time. László Bernát Veszprémy endeavoured to assess the manoeuvring room of the Hungarian administration system in the implementation of deportations. The analysis of the book is not an easy task as several, sometimes completely contradictory, interpretations appear in it simultaneously. It can be bravely stated that the question of the responsibility of the Hungarian political elite and society is one of the most debated and highly politicized topics of 20th century Hungarian history. Therefore, every academic statement can, nolens volens, be interpreted as a political declaration.

/// Papp István

=== A Jurtától a Hősök teréig ===

Kiss Gy. Csaba:
Harminc év után: 1988–1989
Személyes történelem

Budapest, Nap Kiadó, 2019. 259 o.

Kiss Gy. Csaba memoárja a műfaj klasszikus hagyományait követve a szépirodalom és a politikai irodalom metszéspontjában helyezkedik el. Mint minden jó könyvnek, e műnek is többféle olvasata lehetséges. Jelen esetben a népi mozgalom története felől közelítünk e kötethez. Elsősorban arra keressük a választ, mit gondolt a szerző a mozgalom hagyományáról, mit őrzött meg belőle, mit tartott meghaladásra érdemesnek, és hogyan látta a Magyar Demokrata Fórum (MDF) viszonyát a honi politikai hagyományokhoz viszonyítva. Korábban az MDF első, ideiglenes elnökségének több meghatározó politikusa adott életutat áttekintő interjút (Bíró Zoltán¹), tette közzé terjedelmes naplóját (Fekete Gyula²), vagy publikálta visszaemléke-

1 == Bíró, 1988.

2 == Fekete, 2008.

zéseit (Für Lajos³). Mivel Csengey Dénes, Csurka István és Joó Rudolf már elhunyt, Kiss Gy. Csaba volt az, akitől még várhattuk, hogy az évek múlásával papírra veti emlékeit.⁴

A kötet egy három darabból álló sorozat középső alkotása. Az első rész az MDF megalakulásának esztendejét, 1987-et állította az elbeszélés középpontjába,⁵ míg jelen alkotás 1988 januárjában, a Jurta Színházban megrendezett első ellenzéki összejevetellel kezdődik, és 1989. június 16-án, Nagy Imre és társai újratemetésének napján fejeződik be. A szerző feltehetően dolgozik már a harmadik kötetten, amely minden bizonnyal a politikában töltött időszak lezárulását és a közéleti szerep valamiféle összegzését nyújtja majd.

A könyvet olvasva nehéz eldönteni, hogy mennyire indokolt egyáltalán a politikai szó használata Kiss Gy. Csabával kapcsolatban. Nem csupán e szereptől való idegenkedésére, a hatalmi praktikáktól való viszolygására, hanem az emelkedett, igényes, kiérlelt stílusra, a szöveget át- meg átszövő irodalmi utalásokra, párhuzamokra, idézetekre gondolunk. Mickiewicz és Miłosz, Stendhal és Augustinus, vagy éppen Karinthy Ferenc és Nagy László, s nem utolsósorban Arany János és Gyulai Pál sorai, képei, gondolatai segítenek megvilágítani a kort és az elbeszélői pozíciót. E párhuzamok és utalások szokatlanul olvasmányossá és élvezhetővé teszik e memoárt, különösen, ha összevetjük az 1989/90-es rendszerváltást felidéző más visszaemlékezésekkel.

Bár a rövid bevezetőben nem, de a főszövegbe ékelve számos helyen utalt a szerző azokra a forrásokra, amelyekre írás közben támaszkodott. Ezek sorában első helyen a személyes emlékezeten túl a magánarchívumában őrzött írásos dokumentumokat kell megemlítenünk. Többször hivatkozik saját feljegyzéseire: „Hamberger Judit és Bába Iván neve van még zsebnaptáromban ennél a hétfői napnál” (10. p.); „Ott van a zsebnaptáromban két bejegyzés, február 17-ről és 23-áról, hogy Kis Jánossal volt találkozásom.” (25. p.); „Jó ideje ott volt a címfüzetemben Sándor neve mellett: Lakitelek-Szikra és egy házszám.” (68. p.) Emellett gondosan megőrizte, talán másodpéldányként eltette másoknak írott és másoktól kapott leveleit, amelyeket a kézirat szövegébe is bele tudta dolgozni. Így példának okáért igen tanulságos Király István, az ideológusi babérokra is törő irodalomtörténész 1988 októberében született levele, amelyben a közéleti szerepvállalástól óvta Kiss Gy. Csabát (54. p.). A jeles lengyel történésszel, a második világháború alatti ellenállási mozgalom fontos szereplőjével, Wacław Felczakkal váltott levelei is sokat elárulnak a két ország ekkor is párhuzamosan haladó történelmi folyamatairól.

A szerző több esetben hivatkozik birtokában lévő feljegyzésekre, legyen szó a MDF különböző rendezvényein tett felszólalásairól, politikai helyzetelemzésekről, esetleg különböző partnerekkel folytatott tárgyalásokról. Ezek sorából érdemes egy

3 = = Für, 2007.

4 = = Csoóri Sándor naplójegyzetei a recenzált művel egy időben láttak napvilágot. Csoóri, 2018a; Csoóri 2018b.

5 = = Kiss Gy., 2017.

végül meg nem valósult magyar-zsidó tanulmánykötet előkészítésére vonatkozó felkérő levelet, illetve a Demokrata Fórum és a Magyar-Zsidó Kulturális Egyesület 1989. október 18-án kötött megállapodás-tervezetét kiemelni (92. p.). Ezek mellett két állambiztonsági forrás, egy Ilia Mihályról és egy Lezsák Sándorról⁶ szóló összefoglaló jelentés is felbukkan a szövegekben, csakúgy, mint a kortársak visszaemlékezései, így például Fekete Gyula naplója, Kónya Imre memoárja, de utal Kozma Huba, Kőszeg Ferenc, Lengyel László és Szalai Erzsébet cikkeire, írásaira is, vagyis az egykori harcostársak és vetélytársak véleményét ütközteti a sajátjával. Ezen túl idéz történelmi véleményeket is, például Földes György és Romsics Ignác mondatait, sőt egy cseh történész, Jiří Suk álláspontját a lengyel és magyar események csehszlovák belpolitikára gyakorolt hatásáról (116. p.). Mindez kellően igazolja, hogy nem egyszerűen sebtében papírra vetett, az első felindulás hevében született visszaemlékezéssel, hanem gondosan szerkesztett, az emlékeket többszörös szűrőn átengedett, mégis személyes hangvételű szöveggel van dolgunk, amely olvasásra csábítja az érdeklődőket az esetben is, ha más nézőpontból tekintenek 1988/89 történéseire, s bizonyos kérdésekben a szerzőtől eltérő véleményt vallanak a magukénak.

Több fontos téma- és problémakör van, amelynek kapcsán Kiss Gy. Csaba kifejti a véleményét, vagy akkori megnyilatkozásait idézve, vagy mostani álláspontját tömören összefoglalva. Az egyik lényeges kérdés a Magyar Demokrata Fórum és a népi mozgalom viszonya. Ennek kapcsán felidézi egy osztrák folyóiratnak adott interjúját, amelyben meggyőzően érvelt amellett, miért elnagyolt az ellenzék különböző áramlatait összehasonlítva népi-urbánus felosztásról beszélni. Leírását igen pontosnak tartom, ezért érdemes szó szerint idézni: „Ez a megkülönböztetés fél évszázados körülbelül, ma semmiképpen nem érvényes, illetőleg tökéletesen félrevezető, akkor is, ha a hajdani viták egyik-másik érve fölbukkan ma, egész más politikai és szellemi viszonyok között. A külföldi szemlélő talán olyasmit sejt efféléről hallván, hogy ugyanaz a séma, mint amit az oroszoknál tapasztalhatott (nyugatosok, szlavofilek). Ez pedig még jobban félrevisz, hiszen ötven éve sem modernizáció és nemzeti konzervativizmus pólusai közé kristályosodott az, amit urbánusnak, illetőleg népi-nek neveztek.” (40. p.) Sajnos a fogalmi tisztázás igénye nem jelent meg a magyar közéletben, napjainkban is igen sokan meggondolás nélkül használják ezt az ellentétpárt az ideológiai-kulturális jellegű konfliktusokra. Ezzel voltaképpen a Kádárkorszak manipulált, hamisan kódolt politikai nyelvhasználatát éltetik tovább.

Ugyanez a problémakör került elő az 1988. szeptember 3-án tartott második szárszói találkozó kapcsán, amikor az MDF mozgalommá, pontosabban ideiglenes el-

6 == Ezzel kapcsolatban korrigálnunk kell a szerzőt, mivel helytelenül adta meg a Lezsák Sándorról jelentő ügynök, „Pálinkás Dénes” titkos megbízott munkadossziéjának jelzetét. A memoár 149. oldalán szereplő H-61814 ugyanis a dosszié ún. nyitószáma, amely összekötő kapocsként szolgált az ügynök tevékenységére vonatkozó dossziék között. Az iratcsomó az irattárba kerüléskor új számot kapott, így az ÁBTL őrizetében mint M-38061 számú dosszié szerepel.

nökséggel bíró szervezetté alakult. A szerző bírálja Németh Zsolt felszólalását, mivel szerinte nem volt helyes a Magyar Demokrata Fórum „népi mozgalomként” való definiálása. Az érvek az előbb kifejtettekkel azonosak: „Kellemtlen bélyeg rajtunk, hiszen egykönnyen az orosz sémát villantja föl: narodnyikok és nyugatosok. A polgári Budapest és az agrárius vidék. Haladó európeerek és elmaradt mucaiak. Kívülről nézve: az egészben a Keletnek tekintett Közép-Európa iránti értetlenség.” (72. p.)

Különösen az utolsó mondat fontos, hiszen Magyarország Közép-Európához való sorolása, a közép-európaiság tudata, mely végigvonul Kiss Gy. Csaba visszaemlékezésének lapjain, önmagában is e hamis dichotómia meghaladásának lehetőségét nyújtja. A lengyel–cseh–szlovák–magyar–szlovén–horvát sáv – amely egyébként a szerző által beszélt nyelveket és kutatási témákat is felöleli – történetét az Európához, jelen eseten Nyugat-Európához való felzárkózás és nem az elzárkózás szándéka jellemzi, legalábbis Kiss Gy. felfogása szerint. Ebből önmagában is adódik a kizárólagos népi szemlélettől való kritikai távolságtartás. S hogy mindez nem csupán a mából történő utólagos visszavetítés, arról egy 1988 novemberében, a gödöllői MDF-szervezet megalakulásakor elmondott beszéd árulkodik: „A közös nevező: demokrata. Bármilyen meggyőződésűek részt vehetnek benne. Nem szűkíthető a magyar népi mozgalomra, fontosak számunkra a klasszikus liberalizmus, a keresztyénség, a humanizmus, a szocializmus értékei.” (112. p.) Végezetül ugyancsak érdemes szó szerint idézni Kiss Gy. Csabának immár az MDF szóvivőjeként, az első országos gyűlés során 1989 márciusában adott jellemzését, amelyet egészen az 1993-as és 1996-os pártszakadásig (a Magyar Igazság és Élet Pártja, illetve a Magyar Demokrata Néppárt megalakulásáig) nem csupán a napi publicisztika, de a politológiai irodalom is bevett formulaként alkalmazott: „Nem kevés töprengés után úgy döntöttem, s végül ezt mondtam el az országos gyűlés előtti sajtótájékoztatón: a Magyar Demokrata Fórum mozgalomként koalíciós szervezet, három fő irányzat található benne, a kereszténydemokrata, a liberális és a harmadikutas.” (163. p.)

Két fontos kérdés következik mindebből: kivel rokonítható Kiss Gy. Csaba közép-európaiságot hangsúlyozó felfogása, illetve törvényszerű volt-e a népiség kitérítésére, más irányzatok integrálására vonatkozó igény? Úgy vélem, a választ a magyar népi mozgalom korábbi irányzatainak, meghatározó személyiségeinek politikai írásaiban le lehetjük meg.

A népiek gondolkodói közül legnagyobb mértékben Németh László foglalkozott a magyarság szomszédságában élő népek összefogásának eszméjével. Ebben a tekintetben folytatója volt Szabó Dezső szellemi örökségnek, aki Kelet-Európa címszó alatt a Németország és Oroszország közötti népek együttműködése mellett kardoskodott.⁷ Szabó nem csupán az előbb említett népeket kívánta bevonni a közeledésbe, hanem nagyon hangsúlyosan a románságot, valamint a finneket, és többször utalt a balkáni népekkel való kooperációra is. Hozzá képest tovább lépett Németh László,

7 = = Szabó Dezső felfogásáról lásd Péterfi, 2011: 88–102.

aki az egyik legnagyobb horvát íróról, Miroslav Krležáról írott tanulmányában tágabbra nyitotta a kapukat: „A legnagyobb érdeme előttünk: erős kelet-európai szempontja. Mi Dévénynél Európából rögtön Magyarországra léptünk s elfeledkezünk arról a féleurópanyi világról, amelynek Magyarország is csak egyik tartománya. Kelet népe, mondjuk magunkról, de tudásunkból hiányzik ez a kelet, amelynek népe vagyunk. Párizs és mongolpuszta: ezek a mi kategóriáink. Annál jobban számbaveszi ezt a keletet Krleža. Szlávnak lenni: egyfajta nemzetköziség. Egy horvát három komoly (s egymástól eléggé eltérő) irodalomban lehet minden nagyobb erőlködés nélkül bejáratos: az oroszba, a lengyelbe és a csehbe.”⁸

Jelen sorok írója korábban úgy vélte, hogy Kiss Gy. Csaba esetében „nem csupán Szabó Dezső és Németh László szellemi örökségének ápolásáról, hanem ennek a hagyománynak szerves továbbviteléről is beszélhetünk”.⁹ Ezt a megközelítést érdemes pontosítani, mivel e visszaemlékezés is arról tanúskodik, hogy a mély franciás műveltséggel bíró és a nyugat-európai kulturális áramlatokhoz erősen kapcsolódó Szabó Dezső közelebb áll Kiss Gy. Csaba gondolkodásához, legalábbis a regionalitás dolgában. Ez egyben azt is jelenti, bármilyen meghökkentőnek is hangozzék első hallásra, hogy Az elsodort falu írója nyugatosabb volt, mint A minőség forradalmának szerzője. S talán aligha függetlenül az államszocializmus és a szovjet megszállás tapasztalataitól, Kiss Gy. ennek a maga korában kelet-európainak nevezett, de mégis a Nyugathoz ezer szállal kötődő Közép-Európa-gondolatnak a híve. E látszólag mellékes szál perdöntő jelentőségű a magyar belpolitikában elfoglalt pozíció tekintetében is. Ennek kapcsán érdemes a népi mozgalom egy másik jeles gondolkodója, Kovács Imre 1975-ben született levelét idézni, amelyben hasonló dilemmák vetődtek fel, mint Kiss Gy. Csaba memoárjában. A néma forradalom írója így fogalmazott Borbándi Gyulához intézett levelében: „Kezdetből nemzetben gondolkodtam, s különösen 1945-ben éreztem a népben rekedés hátrányait: a ránk szakadt felelősségben a magyarság egyetemes politikájának és céltudatos magatartásának kialakítása lett volna a feladatunk, nem pedig a romantikáig lehajló népiség eresz alatti susmorgásának, opportunizmusba fajult botlásainak és tévedéseinek igazolása.”¹⁰ Bár Kiss Gy. Csaba nem fogalmazott ilyen kritikusan egykori harcostársait illetően, elismeri, méltányolja adottságaikat, mégis nem egy esetben finom, érzékletes módon tart távolságot tőlük, de úgy, hogy az ne legyen bántó, és utólag is az összetartozás jegyeit hangsúlyozza.

Mégis érdemes három találó portrét kiemelni. Csengey Dénest a következőképpen jellemzi: „Volt benne fiatalos lendület, föllépésében célra törő retorika és helyenként pátoszt sugárzó gesztusok. Viselkedésében érezhető volt a polgári konvenciókat elvető habitus és a finoman adagolt forradalmiság, egy csöpp 68-as ízzel.”

8 = = Németh, 1992: 1262.

9 = = Papp I., 2012: 268.

10 = = Kovács, 2014: 137.

Emellett felidézi Csengey és Balassa Péter vitáját, amit a népi-urbánus csörte epizódjaként minősít, közelebb érezvén magához az idősebb esztéta „megfontolt”, a hamis kérdést tagadó válaszát (22. p.). Ugyanakkor elismeréssel szól Csengey 1989. március 15-én, a Magyar Televízió székházánál elmondott, jó retorikai érzékről tanúskodó beszédéről. Ugyancsak találó szempontokkal, megfigyelésekkel járul hozzá egy majdan megírandó Csurka István-életrajzhoz. Jellemzése azért is fontos, mert 2012-ben az Írószövetség képviselőjében figyelemre méltó beszédet tartott, hangsúlyozottan a drámaíró és novellista, s nem a politikus Csurka István életművéről.¹¹ A nekrológ egy igen szokatlan és végiggondolt megemlékezés volt, amely többek között azzal lepte meg az olvasóit, hogy Csurka hatását Grecsó Krisztián, Spiró György és Fehér Béla alkotásaiban is felfedezte. Igényességében, gondolati mélységében Tamás Gáspár Miklós szintén feltűnést keltő búcsúszása¹² állítható Kiss Gy. Csaba írása mellé, leginkább ők ketten törekedtek az életmű aktualitásoktól elvonatkoztató, mélyebb elemzésére. Az MDF egykori meghatározó politikusának személye természetesen a visszaemlékezés lapjain is előkerül. Feltehetően foglalkoztatja Kiss Gy.-t Csurka politikai fordulatának origója, s ennek előzményeit is felvillantja. Egyrészt az erős érzelmi felindultságon alapuló megközelítést, amely a Gyulán lelőtt 18 erdélyi magyar menekültől szóló téves hír kapcsán mutatkozott meg (127. p.), másrészt a hatalom szédületét. Fontos eseménynek tűnik Csurka Istvánnak az 1988. június 27-én tartott Erdély-tüntetésen való szereplése. Ahogyan Kiss Gy. Csaba memoárjában olvashatjuk: „Az író, mint néptribun. Csurka István politikai küldetéstudata ettől a beszéd-től kapott erős indítást.” (59. p.) Ugyancsak nagyon empatikusan, de mégis a lényegre kifejezően írja le Kiss Gy. Csaba azt a problémát, amely bizony versenyhátrányt jelentett az MDF számára, nevezetesen azt, hogy az alapító elnökség tagjai nem beszéltek világnyelveket. Az általa végig nagy tisztelettel említett Bíró Zoltánról, a párt első elnökéről a következőképpen fogalmazott: „Ami hiányzott nála: a média által teremtetett »valóság« jelentőségének fölismerése és annak megértése – bár alapfokon tudott franciául –, hogy milyen mélységeket és dilemmákat jelent, ha kívülről látjuk magunkat, ha bepillantunk egy másik nyelv világának rólunk alkotott képébe.” (149. p.)

Miért lényeges Kiss Gy. Csabának a magyar népiséghez való viszonyulása, tetheti fel joggal a kérdést az olvasó, hiszen a mozgalom meghatározó személyiségei ekkorra már mind meghaltak? Véleményünk szerint azért, mert Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter és társaik öröksége nagyon is eleven és ami nagyobb gond, mozdatlan világ volt az MDF első elnökségét domináló értelmiségiek többségének tudatában, és ez meggyőződés az évek múlásával egyre inkább szembeszökő problé-

11 = = Eltemették Csurka Istvánt. https://hvg.hu/itthon/20120218_csurka_temetes. Utolsó letöltés: 2020. február 7. Kiss Gy. Csaba búcsúbeszédének szövegét lásd Kiss Gy., 2015: 32–34.

12 = = Csurka István halálára. https://hvg.hu/itthon/20120204_csurka_tgm_nekrolog. Utolsó letöltés: 2020. február 7.

mává vált. Kiss Gy. Csaba felismerte ezt a gondot, s ebből következett a politikai cselekvés mikéntje is. Fontos, hogy kétszer is pozitív hivatkozásként jelenik meg nála Bibó István, mindkétszer a zsidókérdésről szóló tanulmánya kapcsán (9., 40. p.). Bibó munkásságának kedvező megítélése Csoóri Sándor¹³ és egy ideig Csurka István írásaiban is felbukkant, az utóbbiéból elenyészett, az MDF-hez kötődő más értelmiségieknél pedig alárendelt vagy éppen semmilyen szerepet nem játszott.

A népiségből való kitörés szándéka, a demokrata mint közös, átfogó jelszó kiemelése igen lényeges az ellenzék más áramlataihoz, elsősorban a Szabad Demokraták Szövetségéhez fűződő viszony bemutatásakor is. Kiss Gy. Csaba egy helyen Kodály Zoltánt említi, mint olyan tekintélyt, aki egyformán elfogadott lehetett volna akár a népi, akár a radikális ellenzék számára. A probléma felvetése jogos, de kiegészítésre szorul. Hiszen az eseményekhez időben jóval közelebb álló, 1979-ben elhunyt Bibó István vagy az 1986-ban meghalt Donáth Ferenc is betölthette volna ezt az integráló szerepet.¹⁴ Ám ettől még tény, hogy a magyar átmenet „grand old man”-je, aki megteremthette volna a szükséges bizalmat, valóban hiányzott.

A memoár tanulságos része az is, ahogyan az MDF legnagyobb riválisát, korábban közös ellenzéki akciókban partnerét, a Szabad Kezdeményezések Hálózatát és az ebből kinövő Szabad Demokraták Szövetségét, illetve politikusait ábrázolja. A megrajzolt kép kritikus, markáns értékválasztást tükröz, helyenként csipkelődő, de nem az összeesküvés-elméletek határát átlépő, monomániás fóbia, sokkal inkább a különbözőség természetes, a valamikori konfliktusok emlékét tükröző bemutatása. Jó példa erre, ahogyan 1988 elején a szerveződő radikális – saját szóhasználatukban demokratikus – ellenzék, illetve az MDF képviselői közötti tapogatózó tárgyalásokat felidézi. Nem is annyira a konkrét események elbeszélése a fontos, hanem az összegzésként rögzített konklúzió: „A kisebbség – Szabó Miklós, Tamás Gáspár Miklós – önálló szervezetet kívánt létrehozni. Így állt hát a dolog – onnan nézve. Más kérdés, hogy a magam részéről fontosnak tartottam a kapcsolatokat az ellenzék különböző csoportjaival.” (28. p.)

Sok minden egyébről esik még szó, ami releváns az MDF korai, Antall József meghatározó politikussá válása előtti időszakával kapcsolatosan. Ezek sorából kiemelhetjük a külkapcsolatok részletes bemutatását, ezen belül a külföldi újságírókkal, lapokkal ápolt viszonyt, amely árnyalja a Fórum és a média nem túl barátságos viszonyáról rögzült képet, legalábbis az indulás időszakát illetően. Ugyancsak tanulságos az MDF szimbólumaként használt piros-fehér-zöld tulipán kérdése, amelyre így emlékezik Kiss Gy. Csaba: „Emblémának volt szerencsém a piros tulipánt javasolni. Nagyanyám jutott eszembe, ő magyarázta egyszer, a tulipán a magyarok virága; 12-13 éves lehetett az 1906-os koalíciós válság idején, emlékezhetett a tulipános jelvényekre,

13 = = Csoóri, 1987: passim.

14 = = Elég csupán az ellenzék széles körét összefogó Bibó-émlékkönyvre utalni, vagy arra a tényre, hogy Donáth Ferenc ravatalánál Csoóri Sándor és Kis János is beszédet mondott. Donáth, 1992: 314.

az akkori nemzeti ellenállás jelképére. Később azután kissé – eléggé – szecessziósra stilizálták ezt az MDF-es tulipánt.” (134. p.) Ismerünk egy másik változatot is a szimbólum születésére, mivel Szörényi Levente szerint 1989 telén Antall József megkérte őt, hogy használhassa a rajzát: „Középen egy madárszárny, alatta egy kis edényben rejtezik a Nap. A madár – a magyar mitológiában a Turul – viszi a Napot ezen a pályán.”¹⁵ Feltehetően a források további vizsgálata révén lehet ezt a kérdést tisztázni.

A memoáron végigvonul az értelmiségi kontra politikusi lét feszültsége, amire ma már tudjuk a választ, hiszen Kiss Gy. Csaba életpályáján összességében rövid epizódnak bizonyult a közvetlen politikusi szerep. Talán olyan különösnek tűnő motívumok, hogy sem telefonja, de ami még meglepőbb, hogy televíziója sem volt, érzékelteti, melyik szerep vonzása bizonyult erősebbnek. Ezért sem meglepő, hogy milyen érzékletesen ábrázolja utazásait, legyen szó a szófiai magyar intézetben tartott szlavisztikai konferenciáról vagy a svájci magyarok körében 1989 májusában tett körútról, amelyre egy hatalomra szomjazó, ízig-vérig politikus alkat sohasem vállalkozott volna. Talán ezért is találó Ablonczy Balázs szóképe, a „Hungaricus viator”, s a hozzá kapcsolódó jellemzés, mely szerint Kiss Gy. Csaba számára „a magyar belpolitika történései is csak afféle, Zólyom magasságában, az autórádió elfogott adalékok a tágabb, közép-európai összefüggések megértéséhez”.¹⁶ Persze ennek a szerepnek is megvannak a korlátai, hiszen a művelt értelmiségi látószöge sem tökéletes. Ez tetten érhető jelen memoárban is, amelynek talán legkevésbé maradandó részei az 1988/89-es esztendő ellenzéki mozgalmainak hiányzó népi támogatottsága kapcsán megfogalmazódó nézetek. Mindeközben a szerző nemegyszer kifejezi bizalmatlanságát, óvatosságát, amikor az MDF szerveződése idején felgyorsult a párthoz csatlakozók „sereglése”, hogy kedves, Károli Gáspár bibliafordítását idéző szavai egyikét használjuk.

Persze emberileg érthető a csalódottság, hogy a rendszerváltó pártok, így az MDF sem tudott a Szolidaritáshoz vagy a bársonyos forradalom idején tüntető tömegekhez hasonló széles körű megmozdulásokat kiváltani. Ám az erre adott magyarázat nem kielégítő: „Való igaz, a nemzeti ünnepen, csakúgy, mint április 4-én, százezrek indultak bevásárlóútra Ausztriába, demokratikus választások utáni vágy ide vagy oda, a kádárizmus magyar polgárának a Gorenje hűtőgép volt az áhított cél.” (176. p.) Az effajta csalódottság elég széles körben osztott vélemény az MDF-fel rokonszenvező humán értelmiség körében, ehhez elég példának okáért a Hitel első húsz évét összegző válogatást áttanulmányozni.¹⁷ Pedig egyáltalán nem biztos, hogy erről van szó, s nem pedig valamiféle általános népi tapasztalatról, amely bizonytalan időken, politikai átmenetek idején széles körben megfogalmazódik. Ez persze éppen úgy csalódással töltheti el egy mozgalom szűk élcsapatát, ahogyan például a fiatal Illyés

15 == Szörényi, 2003.

16 == Ablonczy, 2001: 106.

17 == Papp E., 2008.

Gyula bánkódott, amikor megtudta, hogy nagyapja 1848-ban nem honvédnak állt, hanem az erdőben bujkálva vészelté át a szabadságharc idejét.¹⁸ A realisabb képhez azt is érdemes számba venni, hogy a tömeges népi részvétel nem feltétlenül a dolgok természetes állapota, hanem a társadalom lázas, kivételes tünetének tekinthető. Így például a prágai bársonyos forradalmat tömegtüntetések idézték elő, ám a későbbi demokratikus választásokon a cseh nép már sokkal kisebb arányban járult az urnákhoz.

Összességében nagyon érdekes, kifejezetten igényes stílusban, körültekintő gondossággal megírt memoárt olvashattunk Kiss Gy. Csaba tollából, s minden okunk megvan arra, hogy kíváncsisággal várjuk visszatekintésének harmadik, befejező részét.

= = = = *Hivatkozott irodalom* = = = =

Ablonczy, 2001

Ablonczy Balázs: Végzetes vidéken. *Hitel*, 3. sz. 106–107.

Bíró, 1988

Bihari Mihály – Bíró Zoltán – Király Zoltán – Lengyel László: *Kizárt a párt*.

Budapest, Primo Kiadó.

Csoóri, 1987

Csoóri Sándor: *Készülődés a számadásra*. Budapest, Magvető Kiadó.

Csoóri, 2018a

Csoóri Sándor: *Éji nap – Nappali hold. Naplójegyzetek, töredékek I. (1955–1989)*.

Budapest, I.A.T. Kiadó.

Csoóri, 2018b

Csoóri Sándor: *Éji nap – Nappali hold. Naplójegyzetek, töredékek II. (1990–2011)*.

Budapest, I.A.T. Kiadó.

Donáth, 1992

Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*.

Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég Kiadó.

¹⁸ = = „Mindezt igen egykedvűen beszélte el, eszébe sem jutott, hogy bujdosása egyik felében – amikor Kossuthék verbuváltak – gyáva volt, a másik felében pedig – amikor a császáriak soroztak – hős. Az ellenséges seregek katonaszedői szinte egymásnak adták a falvakban a kilincset, a hős vagy gyáva állapot majdnem hetenként változott. Nagyapa az erdőben ült, nem mérlegelt, az urak dolgának tartotta az egészséget; már akkor lemondott arról, hogy ilyesmiben tisztán láthat.” Illyés, 1991: 54.

Fekete, 2008

Fekete Gyula: *Naplóm a történelemnek I–IV. (1941–2000)*. Budapest, Trikolor Kft.

Für, 2007

Für Lajos: *Fölrepülni rajban. Utak a Fórumba*. Budapest, Püski Kiadó.

Illyés, 1991

Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, Móra Könyvkiadó.

Kiss Gy., 2015

Kiss Gy. Csaba: Búcsú egy magyar írótól. In: Uő: *Hogy állunk a számvetéssel? Közéleti írások, 1994–2015*. Budapest, Nap Kiadó. 32–34.

Kiss Gy., 2017

Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987*. Személyes történelem. Budapest, Nap Kiadó.

Kovács, 2014

Hosszú forró, nyár Amerikában. Válogatás Kovács Imre írásaiból és leveleiből. Budapest, PC Magister Alapítvány.

Németh, 1992

Németh László: Krlezsa Adyról In: Uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II*. Budapest, Püski Kiadó, 1261–1264.

Papp E., 2008

Papp Endre (szerk.): *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hitel*. Budapest, Hitelért Alapítvány.

Papp I., 2012

Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Péterfi, 2011

Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Szörényi, 2003

Visszavont pártjelkép. Beszélgetés Szörényi Leventével. *Heti Válasz*, 12. sz., március 21. 12–14.

Kulcsszavak

=====

ellenzéki mozgalmak, népi írók, recenzió

= From the Jurta Theatre to Heroes' Square

/// A BOOKREVIEW ABOUT

Csaba, Kiss Gy.:
*After Thirty Years: 1988–1989.
Personal History
(Hárminc év után: 1988–1989
Személyes történelem)*

Budapest, Nap Kiadó, 2019. 259 p.

Csaba Kiss Gy. literary historian was a founding member of the Hungarian Democratic Forum (HDF). The second part of his memoir provides an account of the events from January 1988 to 16th June 1989, when Imre Nagy and his colleagues were reburied. One of the predecessor groups of the HDF was the populist writers' community. This pressure-group was an important opposition group in the Kádár era. The first symbolic action of the HDF was a political forum about the fate of Hungarian minority in Transylvania. The venue of this assembly was the Jurta Theatre, which was the first independent theatre in the 1980's. Csaba Kiss Gy. was the first spokesman of the HDF, because he had widespread contacts in the Central European countries. Nevertheless, he was not a professional politician but a typical humanities intellectual, so he analysed the events from this point of view.

==== E számunk szerzői ====

ARGEJÓ ÉVA,
szociológus

JOBST ÁGNES,
történész, ÁBTL

MÁTHÉ ÁRON,
történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnökhelyettese

MIKLÓS DÁNIEL,
segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

RAPALI VIVIEN,
történész, Károli Gáspár Református Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

PAPP ISTVÁN,
történész, ÁBTL

UNGVÁRY KRISZTIÁN,
történész, Sziklakórház Múzeum

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék:
betekinto@abtl.hu.

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket az adott szerzőnek.